
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo</p>		<p>Том / Volume XXV (2017), Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	--

АРБАНАСИ ПРЕЗ ОСМАНСКАТА ЕПОХА (XV – XIX в.) (история, стопанско развитие, просветно дело)

Веселин ГОРАНЧЕВ

ARBANASI DURING THE OTTOMAN PERIOD (XV – XIX cc.) (History, Economic Development, Educational Work)

Veselin GORANCHEV

Abstract: This article presents information about the history of the village of Arbanasi situated in the close proximity of the town of Veliko Tarnovo. The theses of the researchers working on the problem of the origin of the village are stated in it. The analysis of the information presses the view that most likely Arbanasi was founded either in the second half of the 15th century or in the beginning of the 16th century. The publication gives demographic datum about the village and information about the participation of its inhabitants in the struggle for national liberation. The economic development of the village is examined in details as well as the development of the educational work in it.

The text is based on a wide range of studies and the information known so far is complemented with new facts obtained from historical records in Greek from the private archives of Georgy Popsimeonov – one of the most educated inhabitants of Arbanasi in those days (“St. Cyril and St. Methodius” National Library – Bulgarian Historical Archive, fund 36) and from the private archives of one of the most outstanding Arbanasi resident families – the Rusovich (State Archives – Veliko Tarnovo, fund 963K). The deciphering and the translation of the historical documents have been done by the author of the publication.

Key words: Arbanasi, history, economic development, educational work, Greek cultural and language influence, historical documents in Greek

1. Щрихи към историята на Арбанаси – мнения за произхода на селището, демографски облик, антропонимия, участие в националноосвободителните борби

Село Арбанаси се намира в централната част на Северна България. То е едно от десетте селища в българските земи, които са носели това име (Арбанаси, Арнабуд, Арбанитохори, Алванитохори, Арнауткьой) [Вачев, Х. 1993, с. 38 – 39].

Отстои на 4 километра в североизточна посока от град Велико Търново. Разположено е върху плато, което е част от най-северната антиклинала на Предбалкана. Надморската му височина е 439 метра [Вачев, Х. 2006, с. 6].

Въпросите, свързани с възникването, историята на селището и етническият произход на неговите жители представляват интерес за немалко изследователи. Изказани са различни хипотези, които в много случаи са противоположни.

Георги С. Раковски [цит. по: Славейков, П. Р. 1873, с. 488 – 489], Васил Миков [Миков, В. 1943, с. 102] и Георги Баласчев [Баласчев, Г. 1920, с. 28] приемат, че Арбанаси е създадено по време на Второто българско царство, като по този начин отстояват българския му произход. Според тях, въпреки някои различия в детайлите, първите жители на селището са погърчени арнаути, които са заселени на това място от Иван-Асен II след победата му над епирския владетел Теодор Комнин през 1230 г.

Йордан Попгеоргиев е записал няколко предания относно възникването на селището, първото от които самият той определя като „баснословно“. Според това предание Арбанаси е създадено от тридесет гръцки благороднически фамилии, които пристигнали тук заедно с една гръцка княгиня на име Мария, когато се омъжила за българския цар Шишман.

Второто гласи, че селото е построено от албанци и затова носи името *Албанитоҳѡри* (Алванитохори), което означава албанско село.

Третото предание Й. Попгеоргиев е научил лично от седемдесетгодишния тогава дядо Димитраки (Димитър Георгиев Попсимонов), което старецът знаел от детските си години. Според това предание, над манастира „Св. Никола“ е имало сграда, наречена „Кърк-Канулия“ (40-вратна сграда), в която българските царе са секли монетите си [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 87 – 88].

В по-ново време Маргарита Харбова също отнася възникването на селището към епохата на Второто българско царство. Тя приема, че през този период името му е Загорие. Авторката предполага, че селището е квартал на столичния Търновград и е част от многостепенната отбранителна система на града. Основания за това намира в паралелите с градоустройствените традиции на предишните столици Плиска, Велики Преслав и Охрид. Според нея в Загорие са живеели български боляри. За техните нужди са били построени укрепени жилища и малки семейни параклиси. Защитата на квартала се е осъществявала от дворищна отбранителна система, изградена от външни и междинни каменни зидове. М. Харбова предполага, че по-нататъшното развитие на селището е резултат от дейността на потомците на избягалите във Влашко и югозападните земи боляри, които се завърнали във владенията на своите предци след 1466 г. Авторката обяснява новото име на селището Арбанаси с предположението, че повечето наследници на напусналите го по-рано български боляри са дошли от „арбанашката земя“ [Харбова, М. 1988, с. 137 – 156; Харбова, М. 1987, с. 42 – 51]. Тази хипотеза не се приема от Хитко Вачев, който изтъква, че тя не е основана на съществуващи към момента писмени извори и археологически данни [Вачев, Х. 1993, с. 37 – 44].

Андрей Протич отнася заселването на Арбанаси към същия исторически период: *„Веднага след като извоюваната от Георги Кастриоти свобода на Албания и Черна Гора била унищожена в 1466 г., албанците били заселени от турците из Балканския полуостров, особено в България, където има доста арнаутски села“* [Протич, А. 1922, с. 47].

Името Загорие като второ име на Арбанаси срещаме и в „Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и търговски делания“ [Протич, А. 1922, с. 38] с автор Константинос Г. Мелас [Русев, И. 2015, с. 98 – 99, 724] и година на издаване 1848. Преведено е от гръцки на български език от възрожденския учител Атанас Гранитски и с някои негови добавки е издадено през 1858 година [Русев, И. 2015, с. 99]. В това търговско ръководство е отбелязано, че в миналото селището е било обитавано от български боляри: *„Към изток, половин час от Търново се намира село Арбанаси (Загорие) ... гдето са живели през старо време българските боляри и големци, с 2000 жители“* [Русев, И. 2015, с. 38].

Страшимир Димитров също подкрепя тезата, че селището е съществувало още по времето на Втората българска държава. За това той намира основание в обнародваното от Йомер Баркан извлечение от подробния опис на Никополския санджак от 1556 г. В този опис село Яйлак, с друго име Арнауд кьой, е записано като мюлк на великия везир Рюстем паша. Стр. Димитров взема под внимание и изказаното становище от Йордан Попгеоргиев, че поне една от църквите в селището е построена през XIV в., както и че в запазените османски дефтери от XVI в. са регистрирани немалко жители на Арбанаси с типични български имена. Така той отстоява тезата, че Арбанаси е съществувало и преди неговото заселване с арнаути, които за известно време променят неговия облик [Димитров, С. 1988, с. 36].

Йордан Андреев приема, че селището е създадено от българи, които са преселници от областта Загорие, намираща се в северната част на Епир. Той допуска, че докъм края на XV в. селото се е наричало Загорие, име, което след приемането на наименованието Арбанаси постепенно е забравено [Андреев, Й. 1994, с. 104 – 105].

Георги Кожухаров смята, че жителите на Арбанаси са българи от Западна Македония или Албания [Кожухаров, Г. 1957, с. 108], а според Васил Маринов те са българи-македонци от Костурско, зидари и търговци от Южна Албания или областта Епир. Тези изводи са резултат от неговите проучвания на

арнаутските селища [Изказвания по докладите относно произхода, характера и развитието на Арбанашката къща. – ИИГА, кн. 10 – 11, 1957, с. 157 – 158].

Васил Мутафов изказва интересна хипотеза относно етническия облик на арбанашкото население. Той проследява етнокултурните процеси между българи, гърци, власи и албанци в районите на Епир, Тесалия и най-южните части на Македония и Халкидическия полуостров. Основателно приема, че съжителството във Византийската империя и общата православна религия стимулират създаването на смесени семейства. Същевременно той отчита демографските промени в тези региони след османското нашествие и вътрешните миграции в търсене на повече сигурност и възможности за стопански просперитет. Васил Мутафов изказва становището, че населението на Арбанаси е българско, смесено с гръцки, влашки и албански елементи, като всички те са с неутвърдено народностно съзнание, а обединяващият елемент между тях е източното православие [Мутафов, В. 1979, с. 87].

Първоначално П. Р. Славейков изказва предположението, че Арбанаси е заселено по времето на цар Самуил, но през 1873 г. приема, че е основано в началото на XVI в. от погърчени албанци, преселени от Епир [Славейков, П. Р. 1873, с. 490].

Тезата, че жителите на селището са албански преселници от Епир, се подкрепя и от Йордан Попгеоргиев [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 88 – 89]. Димитър Папазов също ги определя като албанци, преселени от Епир, и уточнява, че вероятно са погърчени при приемането на християнството [Папазов, Д. 1937, с. 30]. Французинът Лежан подкрепя тезата, че жителите на Арбанаси са преселници от Епир и определя селището като „образец на колонизаторската способност на албанците от Епир” [цит. по Михов, Н. 1929, с. 271].

През 1871 г. Феликс Каниц пише, че Арбанаси е създадено от гръковласи, осъществяващи оживена търговия с едър добитък и движещи се от Епир към Дунав [Каниц, Ф. 1995, с. 211]. Богдан Филев е на мнение, че културният облик на селището е гръцко-албански [цит. по Мутафов 1979, с. 84].

Иван Снегаров твърди, че Арбанаси играе сериозна роля в елинизацията на Търновска България и го определя като „гнездо на гръцката култура” [Снегаров, И. 1937, с. 141]. В едно описание на селището, направено от свещеника на църквата Св. Никола от времето преди опустошаването му от кърджалиите през 1798 г., предадено ни от Димитър Папазов в неговите спомени за родното село, Арбанаси е окачествено като „селище на ромей”. Д. Папазов пояснява, че думата ромей се използва като синоним на грък и че това не обяснява какъв е произходът на заселниците [Папазов, Д. 1937, с. 29].

Боян Гюзелев приема за възможно в землището на Арбанаси да е имало друго, по-старо селище, но подчертава, че досега няма открити извори или резултати от археологически проучвания, които да потвърждават такова твърдение. На базата на откритите до момента османски документи той твърди, че в средата на XV в. селото още не е съществувало. Според него то е основано по-късно върху незаселено място, което е било използвано от юруците като летовище, а преселването на албанци в Арбанаси е първото от многото албански преселвания в северните български земи [Гюзелев, Б. 2004, с. 50 – 51].

Махиел Кил, който цитира един султански ферман от 1751 г., посочващ Арбанаси като част от „албанските села” („arnavud kariyeleri”) заедно със селищата Лясковец, Горна Оряховица и Долна Оряховица, смята, че те са заселени с албански християни малко преди 1500 г., като изказва предположение, че това е резултат от албанската кампания на Баязид II от 1492 г. [Кил, М. 2002, с. 86 – 87].

В своето социално-икономическо изследване на Арбанаси Гергана Георгиева заключава, че въпреки различните тези относно периода на създаване на селището и етническата принадлежност на основателите му, може да се приеме, че неговото възникване е резултат от имиграцията на християнско, вероятно гръкоезично население от областта Епир по време на османската експанзия. Допуска, че най-вероятно етническият състав на населението е смесен, като определящи са гръцкият език и християнското вероизповедание [Георгиева, Г. 2014, с. 8 – 9]. Георгиева отнася възникването на селището към края на XV или началото на XVI век, като резултат от миграцията на албанско население свързано с османското нашествие в албанските територии [Георгиева, Г. 2014, с. 11].

Иван Тютюнджиев приема тезата, че в основата на създаването на селището стоят елинизирани албанци, които са дошли от източните албански земи, като този процес е протекъл след завладяването на Балканите от османците [Тютюнджиев, И. 1999, с. 86, бел. 51]. В друго свое изследване той допълва етническата характеристика на това население. Миграцията на население от албанските

територии през този период води до създаването на няколко колонии в днешните северни български земи. Такива, освен разглежданото в това изследване Арбанаси (Великотърновско), са селищата Червена вода (Русенско), Пороище / Арнауткьой (дн. квартал на Разград), които са изградени на пустеещи дотогава земи. Известни са такива поселения и в други селища в източнобългарските земи – Добриня, Староселец и Девня. Ив. Тютюнджиев смята, че сред основателите на Арбанаси има и българи. Основание за това намира във факта, че при изследванията на именния регистър на неговите жители сред сериозния процент албански имена се срещат и български. Наличието на български етнически елемент сред първите заселници на Арбанаси има своето логично обяснение в исторически план. Основателите на селището идват от албанските земи, а от средата на IX век част от териториите на днешна Албания са включени в пределите на Българската държава. Този акт създава предпоставки за превръщането на тези земи в част от българското етническо пространство. Те се възприемат като такива и през XI – XII в. Според летописците на кръстоносните походи от тази епоха България започва от Драч (дн. Дурьс, Албания). Това мнение се потвърждава и от византийските документи.

Вероятно консолидацията на албанския етнически елемент започва през втората половина на XI в., когато в изворите са регистрирани най-ранните споменавания за този етнос. Първата мащабна миграция на албански скотовъдци, които усвояват Северозападна Македония, се осъществява през XIV и началото на XV в. Османското завоевание дава допълнителен тласък на този процес, вследствие на което българското население намалява, но въпреки това запазва своите позиции в някои области. Сериозно българско присъствие има в Дебър – градът, в който избухва въстанието на Георги Кастриоти, както и в първата важна крепост, превзета от въстаниците – Свети град. Важна роля във войската на Скендербег имат отрядите, сформирани от етнически българи [**Тютюнджиев, Ив.** под печат].

Изложените факти дават основание да допуснем, че преселването на население от днешните албански територии в българските земи е следствие от наказателни мерки, предприети от османска страна или след потушаването на въстанието на Георги Кастриоти, или най-късно след османския поход в албанските земи през 1492 г.

Наличието на български етнически елемент сред първите заселници на Арбанаси намира основание в посочените по-горе факти, които са показателни за присъствието на българи в днешните албански земи и тяхното активно участие в антиосманската съпротива.

Обективният анализ на наличната до момента информация прави най-приемливо предположението, че Арбанаси е създадено през втората половина на XV в. или най-късно в началото на XVI в. Основателите на селището са преселници от днешните албански земи. Те имат смесен етнически състав, като преобладават албанският и българският елементи. Можем да допуснем, че има и малоброен гръцки етнически елемент. Основният обединяващ фактор между тях е общото вероизповедание – източното православие. Другият обединяващ фактор е гръцкият език. Това до голяма степен е провокирано и от факта, че той е и официалният език на Цариградската патриаршия, в чието лице лишените от собствена държавност православни балкански народи виждат своя единствен легитимен представител в рамките на Османската империя.

Според Димитър Папазов Арбанаси, заедно с Лясковец, Горна Оряховица и Долна Оряховица, е било собственост на султан Сюлейман Великолепни, който през 1537 или 1538 г. подарил тези четири села на своя зет, великия везир Рюстем паша [**Папазов, Д.** 1937, с. 86 – 87].

Тази теза не се приема от Васил Мутафов. Според него Арбанаси е купено от Рюстем паша около 1555 г. [**Мутафов, В.** 1979, с. 84]. Стр. Димитров приема, че в определен период Арбанаси действително е владение на Рюстем паша, но отхвърля тезата, че е дарение от султана. Анализирайки обнародвания през 1972 г. от Бистра Цветкова откъс от опис на Никополския санджак от 1540 – 1541 г. и намереното от Йомер Баркан извлечение от регистъра от 1556 г., Димитров установява, че първоначално селището е било мюлково владение на Халими челеби [**Димитров, С.** 1988, с. 36 – 37].

В превода на Мария Калицин на извлечение от муфассал регистър за Никополския санджак от 1544 – 1553 г. името е предадено като Хилми челеби, а селото е записано като „*Яйлък с друго име Арнавудкьой*” [**Калицин, М., К. Мутафова** 2012, с. 255]. Всъщност, става дума за един и същ документ, но изследователите го датират по различен начин. Датировката, която приема Мария Калицин, е предложена от холандския историк Махиел Кил, а Страшимир Димитров вероятно приема датировката,

предложена от Евгени Радушев и Румен Ковачев, които отнасят регистъра към 1555 – 1556 г. [**Калицин, М., К. Мутафова** 2012, с. 255, бел. 1]. Изхождайки от факта, че към момента преводът на документа, направен от Мария Калицин, е най-новият, оттук нататък ще използваме името Хилми челеби. Според Бистра Цветкова владението било подарено на въпросния Хилми челеби от върховната власт като мюлкова собственост [**Цветкова, Б.** 1966, с. 61]. Това означава, че се е превърнало в мюлк в края на XV или началото на XVI в. След смъртта на Хилми челеби то било продадено от неговите наследници за сумата от 50 000 акчета на приелия исляма евреин Абдуселям бей, който се занимавал с финансовите дела на султан Селим I, а в периода 1523 – 1526 г. при управлението на Сюлейман Великолепни се издигнал до поста на главен дефтердар на империята. Покупко-продажбата на селището се е извършила в периода 1512 – 1520 г. при управлението на султан Селим I. Мюлк-намето, издадено от Селим I, било потвърдено от неговия син и наследник Сюлейман Великолепни [**Димитров, С.** 1988, с. 36].

След смъртта на Абдуселям бей през 1531 г. [**Георгиева, Г.** 2014, с. 11] той бил наследен от своите синове Пир Ахмед Челеби и Юсуф Шах Челеби. През 1540 г. срещу сумата от 30 000 акчета Юсуф Шах Челеби продал своя дял от наследството на брат си и по този начин Арбанаси изцяло станало владение на Пир Ахмед Челеби. Не става ясно колко време той е владял селището, но от документите узнаваме, че го продава на Рюстем паша [**Димитров, С.** 1988, с. 37]. Боян Гюзелев предполага, че тази продажба се осъществява или в края на 40-те години на XVI в., или между 1553 и 1555 г. [**Гюзелев, Б.** 2004, с. 52]. Според Васил Мутафов това се е случило около 1555 г. След това новият стопанин преселил шестдесет души с техните семейства в незаселения дотогава район Хърсова пънар, в който също имал мюлково владение [**Мутафов, В.** 1979, с. 84].

За Рюстем паша е известно, че е роден в района на Сараево около 1500 г. Изворите дават противоречива информация за неговия етнически произход. Според едни той има хърватски, според други албански, а според трети бошняшки корени. Заема различни длъжности в Османската империя по времето на султан Сюлейман Великолепни. Достига висшите постове в администрацията като берлейбей на Диарбекир и берлейбей на Анадола, а след женитбата си с Михримак, дъщеря на султана, става трети и втори везир, а от 1544 г. е велик везир. От тази длъжност бил отстранен през 1553 г. Две години по-късно, през 1555 г., е възстановен на същия пост и остава на него до смъртта си през 1561 година [**Калицин, М., Кр. Мутафова**, 2012, с. 255 – 256, бел. 1].

Според Стр. Димитров Рюстем паша купува Арбанаси за 1 600 златни монети. Той черпи информацията от пояснителна бележка в регистъра от 1556 г. [**Димитров, С.** 1988, с. 37]. Според превода на муфасал регистъра на Никополския санджак от 1544 – 1553 г., направен от Мария Калицин, сумата е 1 694 златни монети [**Калицин, М., Кр. Мутафова** 2012, с. 256].

На базата на анализа на регистрите от 1540 – 1541 г. и от 1556 г. Страшимир Димитров смята, че Рюстем паша, използвайки длъжността си на висш османски сановник извършва документална измама, чиято цел е той да бъде представен като стопанин на Арбанаси от по-дълъг период тоест още от предишното вписване с всички произтичащи от това облаги. Възползвайки се от влиятелния си пост, Рюстем паша успява да прокара още една неистина, а именно, че селото се намира на пусто място, в което често се извършвали убийства. С такава аргументация той съумява да издейства на своето владение статут на дервенджийско селище [**Димитров, С.** 1988, с. 36 – 38], а впоследствие да го превърне във вакъф [**Георгиева, Г.** 2014, с. 12].

По мое мнение, историята на Арбанаси през XVI в. е отразена най-ясно в превода на извлечението от муфасал регистъра на Никополския санджак от 1544 – 1553 г., направен от Мария Калицин. Поради тази причина ще си позволя да го представя в по-обширен откъс, предвид целите на настоящата публикация: „Село Яйлък с друго име Арнавудкьой, спадащо към Търнови. В стария регистър споменатото село е било записано като мюлк на покойния Хилми Челеби. След неговата смърт покойният [понастоящем] Абдуселям бей го купил от наследниците му за петдесет хиляди акчета и получил шериатски хюджет от покойния Саръгюрз ефенди. По този повод е било дадено и мукаррернаме от блаженопочиващия султан Селим Хан. ... По-късно Абдуселям бей издействал още едно мукаррернаме от султана-закрилник на света в [смисъл] на посоченото подробно разяснение. След смъртта на бей-съсобственици на [селото] станали неговите синове Пир Ахмед Челеби и Юсуф Шах Челеби. През месец ребиюлахър на 947 (5. VIII – 2. IX. 1540) г. Юсуф Шах Челеби продал на брат си Пир Ахмед Челеби своя дял за тридесет хиляди акчета.

Получавайки от кадъаскера хюджет последният станал пълен собственик на споменатото мюлково село. След съставяне на донесение пред височайшия султански трон и потвърждаване на мюлковия статут на селото, то било продадено законно от Пир Ахмед Челеби на най-великия, блестящ и прославен велик везир, Негово Превъзходителство Рюстем паша – нека Бог му помага! – за хиляда шестотин деветдесет и четири златни монети. По този повод кадъаскерът Мевляна Шейх Мехмед, син на Иляс издал хюджет. В съответствие със свещеното шериатско право споменатото село трябвало да бъде вписано като мюлково в султанския регистър, което и било направено със съдействието на везирите: Негово Превъзходителство Мехмед паша, Негово Превъзходителство Ахмед паша и Негово Превъзходителство Ибрахим паша – нека продължава тяхното величие! Всичко това е отбелязано в стария регистър.

Пред височайшия трон бе донесено, че споменатото село е разположено на страшно и опасно място, че околностите му са пусти и безлюдни и че там често стават убийства. Поради нанасяните щети е наложително селото да стане дервентджийско, а населението му да бъде задължено да охранява околността като срещу службата си ще бъде освободено от налагане с авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе. Тогава бе заповядано то да бъде освободено от доставки за армията и за пътуващи държавни служители, от служба на гребци и от всички извънредни данъци и повинности, но да плаща испенч по 25 акчета на човек и останалите данъци в пълен размер. Тъй като споменатото село няма точно фиксирани граници и земята е обща собственост, законът повелява всеки данъкоплатец да поема една десета част от райетските задължения. Така е било записано в стария регистър и по същия начин се регистрира в новия” [Калицин, М., К. Мутафова 2012, с. 255 – 257].

Не е ясно точно в коя година Арбанаси е придобило статут на вакъф, но е известно, че като такъв вид владение е описано в един вакъфски дефтер от 1582 г. [Цветкова, Б. 1966, с. 62]. С приходите Рюстем паша строи джамия в Цариград, както и редица благотворителни учреждения [Гюзелев, Б. 2004, с. 51]. Също така са изпращани сериозни суми в Мека и Медина [Георгиева, Г. 2014, с. 14]. Официалната цел за създаването на вакъфи е благотворителността, която те осъществяват, макар че са известни и случаи, в които вакъфираните имоти не развиват такава дейност. От друга страна, превръщането на мюлковите имоти във вакъфски владения осигурява онаследяването на собствеността вътре в семейството и се явява като гаранция против евентуална конфискация [Гюзелев, Б. 2004, с. 54]. В завещанието си Рюстем паша определя своите наследници от мъжки пол за мютевелии и войводи на владенията му [Гюзелев, Б. 2004, с. 51].

Информация за Арбанаси намираме и в писмото на един от организаторите на Първото търновско въстание, дубровнишкия търговец Павел Джорджич до трансилванския войвода Сигизмунд Батори от 1596 г. П. Джорджич твърди, че жителите на селото са албанци и могат да осигурят 1500 конника срещу османците [Папазов, Д. 1937, с. 29]. Според Йордан Попгеоргиев [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 87] и Страшимир Димитров [Димитров, С. 1988, с. 38] писмото е от 1595 г. и се има предвид Арбанаси заедно с околните селища.

Следващото, в хронологичен ред, свидетелство за селището се съдържа в отчета за обиколката в Северна България на католическия епископ Петър Богдан от 1640 г. Според него Арбанаси е селище с 1000 къщи, а жителите му говорят гръцки език [Димитров, С. 1988, с. 39]. През 1685 г. Никополският католически епископ Антон Стефанов го описва като „голямо и великолепно село на гърци-албанци” [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 87].

Имаме основания да приемем, че жителите на Арбанаси не остават безучастни към анти-османската съпротива в българските земи. Запазени османски документи свидетелстват за подготовка на въстание в селото в края на XVII век. През 1689 г. Арбанаси е подложено на щателно претърсване, а жителите му са подложени на разпити. За целта в селото пристига бостанджията Реджеб ага с отряд еничари. Тази операция вероятно е в изпълнение на издаден ферман в резултат на постъпила в султанския диван информация, че в Арбанаси се подготвя бунт. В същото време Османската империя е във война със Свещената лига. Настъплението на австрийските войски в териториите, населени с българи, през 1688 г. е съпроводено с избухването на Карпошовото и Чипровското въстание. Нормално е тези събития да са провокирали повишаването на бдителността на османските власти. Трябва да се има предвид, че преди избухването на Чипровското въстание жителите на селището са поддържали контакти с австрийските войски под формата на търговска дейност. В този контекст е разбираемо

подозрението от страна на османските власти към представителите на търговското съсловие, които осъществяват чести пътувания до страните, противници на Империята, сред които има и арбанашки търговци. Така например, когато през месец май 1689 г. Арбанаси е поставено под контрола на разследващите, е установено, че 52 от неговите жители се намират в полските и унгарските земи. Според разпорежданията на властите тези хора трябвало да бъдат задържани, а парите и имуществото им конфискувани. Положението се усложнява още повече, след като при извършените обиски е намерено сериозно количество оръжие: 71 пушки, 61 саби и 20 къси копия. Обясненията, че оръжието е за защита, а жителите на селото са мирни търговци, не са приети от разследващите. За да спасят селището от репресии, неговите първенци проявяват своите дипломатически, а несъмнено и търговски качества. На 29 май 1689 г. пред търновския кадия те излагат мнението, че предприемането на крайни мерки срещу жителите на Арбанаси ще доведе до тяхната неспособност да плащат своите данъци. Вместо да се ощетява хазната, те предлагат да внесат в нея 20 000 гроша, като първоначално внасят 5000 и поемат ангажимент останалите 15 000 да бъдат изплатени в срок от 31 дни. Предприемчивостта на арбанасчани и тяхната способност да реагират гъвкаво спасяват селото от сигурно разорение. Съставен е доклад, в който жителите на селището са оневинени и представени като мирни търговци, а откритото при обиските оръжие е предадено в хазната. Резкият обрат в събитията подсказва, че вероятно поне част от османските служители са били подкупени [Димитров, С. 1988, с. 40 – 47].

Въпреки благоприятния изход на ситуацията от 1689 г. османските власти не престават да гледат с подозрение на Арбанаси. Това се дължи на факта, че местните търговци, чрез предприемаческата си дейност, продължават да поддържат връзки със страните, противници на Империята. През 1737 г. селото отново е подложено на репресии от властите, като евентуалната причина за това е актуалната война с Австрия [Гюзелев, Б. 2004, с. 56]. Вероятно с тези събития е свързана една бележка, написана на гръцки език в юлския миней на църквата „Св. Атанас“, която гласи: „1737 г. 29 юли. Еничарите хванаха Янаки Мариин и го питаха какво правят немците, а после му отсякоха главата.“ [Папазов, Д. 1937, с. 58]. Друга приписка, открита от Ив. Снегаров в неустановена по име книга от Арбанаси, гласи: „на 29. VII. 1737 г. еничери са обезглавили арбанасеца Янаки Дойо, подозрян, като австрийски шпионин;“ [Снегаров, И. 1937, с. 142]. Със сигурност става дума за една и съща личност, защото по-нататък в статията си Снегаров пише, че на същата дата „еничарите заловили Янакия на Мария Дойо, когото обвинили, че е агент на немците, и го обезглавили“ [Снегаров, И. 1937, с. 161].

В края на XVIII в. представители на някои от най-влиятелните влашки болярски родове като Кантакузини, Филипеску и Бранковяну имат свои резиденции в Арбанаси [Кил, М. 2002, с. 88]. В параклиса „Св. Параскева“ на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ се намира гробът на починалия през 1790 г. Константин Бранковяну [Вачев, Х. 2006, с. 60]. Влашките войводи Александър Бранковяну и Константин Николае се грижат за арбанашките църкви и се проявяват като щедри спомоществатели на образованието в селището [Тютюнджиев И. 1999, с. 70 – 73]. Според Боян Гюзелев с разрешението на османските власти Арбанаси се превръща в място, в което се интернират противниците на влашките войводи. През септември 1788 г. в селището се установяват прогонените от княз Николае Маврогени семейства на болярина Манолаки Бранковяну и на личния му лекар Йоргаки.

През 1790 г. в Арбанаси живеят заедно със семействата си седемнадесет влашки боляри, а няколко години по-късно, през 1794 г., в селото е интерниран и влашкият велможа Ян Вакареску [Гюзелев, Б. 2004, с. 57].

Информация за Арбанаси и живота в него в края на XVIII в. намираме в едно описание на селото, направено от тогавашния свещеник на църквата „Св. Никола“. Според това описание жителите са от „различни народности, благородни, любочестни, гостоприемни и всички учени“. Домовете и битът са представени така: „Къщите са каменни, оградени с високи дувари. Всяка една отделно се вижда като манастир. И всяка къща е с баня, но водата я носят от другаде. Мият се и се угатават всеки час и време“ [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 92]. През този период, около 1770 г., Арбанаси има около 1000 къщи [Кил, М. 2002, с. 88]. Благосъстоянието и високият стандарт на живот на обитателите на селото са причините, поради които в края на XVIII в., когато централната власт в Османската империя е отслабена, Арбанаси да бъде подложено на чести грабителски нападения, най-сериозното от които е кърджалийският грабеж от 1798 г. Ето как Софроний Врачански, като съвременник на събитието, описва обстановката след неговото разграбване и опустошаване:

„Сияхтар Хюсеин паша, като отхождаше за Видин, изгори Габрово и Арбанаси разграбиша кърджалиите що ги имаше със себе си и нашия дом все разграбиша и не остана ни лъжица, ни паница, и мои дрехи и книжа що имах все узеша и всяк дом разкопаша, а децата побегнали на Котел, от тамо на Свищов пойшле. А аз, като не би възможно мене от войска да ходя по епархията моя, пойдох с търновския протосингел да събираме търновския епархия, и после пойдох на Свищов, наидох децата голи, седят на рогозина, и аз пари не имах да им купя дрехи! Скорб голем!“ [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 93 – 94].

В резултат от честите нападения над Арбанаси голяма част от жителите му са принудени да го напуснат окончателно, търсейки по-спокойно място за своите семейства и мирни условия за осъществяване на своята стопанска дейност. Това вероятно е процес, който трае няколко десетилетия, но е най-масов след кърджалийското опустошаване на селището през 1798 г. По-бедните намират убежище в околните села [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 94] и най-близкия град Търново, който в този период е с преобладаващо мюсюлманско население. Други се заселват в Шумен, Сливен, Карлово и Свищов, както и във Влашко, особено в Букурещ [Папазов, Д. 1937, с. 72 – 73]. В Свищов преселниците от Арбанаси създават т. нар. „Гръцка махала“, която съществува до 1810 г., след което нейните жители също емигрират във Влашко [Гюзелев, Б. 2004, с. 57].

Процесът на напускане на Арбанаси от неговите коренни жители до известна степен е компенсиран от заселване на пришълци в селото. Дори и след опустошителното нападение на кърджалиите Арбанаси е изглеждало привлекателно за хората от околността. В изоставените арбанашки домове се настаняват преселници от близките села и Балкана, по-голямата част от които са българи. В известна степен това се потвърждава от анализа на имената, записани в шест триптих-поменика от периода XVI – XVII до XIX в., публикувани от Диана Косева. Триптихът на най-стария от тях е от края на XVI в., а самият поменик е от 1664 година [Косева, Д., 2007, с. 19]. Процентното съотношение на имената в него е следното:

- официални гръцки и еврейски църковни имена – 35 %,
- гръцки народни имена – 25 %,
- български имена – 20 %,
- побългарени гръцки църковни имена – 10 %
- имена с друг произход – 10 %. [Косева, Д., 2007, с. 60]

При следващите три поменика от XVIII в. картината е следната:

- официални гръцки и еврейски църковни имена – около 32 %,
- гръцки народни имена – между 13 и 23 %,
- български имена – между 15 и 25 %,
- побългарени гръцки църковни имена – между 9 и 15 %,
- имена с друг произход – между 3 и 5 %. [Косева, Д., 2007, с. 60 – 61]

Последните два триптиха, които са от началото на XIX в. и са принадлежали на църквата „Св. Георги“ и манастира „Св. Никола“, дават следната информация:

- официални гръцки и еврейски църковни имена – около 35 %,
- гръцки народни имена – около 11 %,
- български имена – около 30 %,
- побългарени гръцки църковни имена – около 15 %,
- имена с друг произход – около 9%. [Косева, Д., 2007, с. 61]

Тези данни показват устойчивост по отношение на цитираните групи имена през XVII и XVIII век. През този период сумарно българските и побългарените гръцки църковни имена са около 30 %, докато през XIX в. достигат около 45 %.

При съпоставка на триптих-поменика на манастира „Св. Никола“ от XIX в. с тези от предходните столетия виждаме, че тук наред с имената, следващи източноправославната именна традиция, като Георги, Димитър, Йоан, Мария, Теодор, Николай, Кириаки (Κηριακι, Κυριακου м. род) и др. и гръцки имена като Дафни (Δαφνοι), Зафиру (Ζαφειρου), Кали (Καλοι, Καλη), Маргарону (Μαργαρωνου), Стамати, Тетради (Τετραδη) и др. има и доста български, като Божан (Μποζανω), Бойко (Μπουκ ου), Ваца, Войку (Бойко) (Βοικου), Гано (Γανο), Добру (Ντοπρου), Драган (Τρακαν), Драгну (Δραγνου), Койо (Κοιο), Нада (Νατα), Недьо (Νετηου), Нену (Νενου), Стойко (Στοιικο), Стоян (Στοιαν), Райчу (Ραιτζου), Русу (Ρουσου), Тихо (Τηχου) и др.

Срещаме и редица побългарени църковни имена, като Геро (Γερο), Киро (Κυρω), Конду (Κοντου), Ламбу (Λαμπου), Маньо (Μανιω), Матьо (Ματιω, Ματηου), Симу (Σημου), Яно (Γιανω), Яна (Γιανα), Димо, Захо, Коста и други [Косева, Д., 2007, с. 57 – 58]. Неправилното изписване на този поменик от гледна точка на граматическите норми, факт, констатиран още от Иван Снегаров [Косева, Д., 2007, с. 58], показва, че новите заселници все още не са усвоили добре гръцки език.

При анализа на посочените данни не трябва да се забравя, че тези извори не дават пълна картина за населението на Арбанаси като цяло, а само на жителите, записани в тях. На второ място трябва да имаме предвид, че немалка част от имената в триптих-помениците са на патриарси, архиереи, епископи, йеромонаси, монаси и други духовни лица. Следователно, антропонимията в триптисите е изградена изцяло върху източноправославната традиция и това обяснява защо традиционните славяно-български имена са относително малък процент.

Не на последно място трябва да отчетем и факта, че през Възраждането гръцкото културно и езиково влияние в българските земи е силно изразено. За Арбанаси, където гръцкият език е доминиращ както на институционално, така и на битово ниво, това влияние е реалност от самото създаване на селището чак до Освобождението. Струва ми се, че на базата на тези съображения мога да твърдя, че процентът на българския етнос в Арбанаси през XIX в. е преобладаващ.

Промяната на етническия състав на населението не води до промяна в културния облик на Арбанаси, защото новите заселници сравнително бързо усвояват гръцки език. Не настъпват и сериозни промени по отношение на стопанските традиции на Арбанаси [Папазов, Д. 1937, с. 73].

Вероятно през този период в селото се увеличава и мюсюлманската общност, която обособява своя махала близо до манастира „Св. Богородица“ [Папазов, Д. 1937, с. 49]. В тази махала през втората половина на XIX в. има около 100 – 150 къщи. Има и джамия, която се е намира в края на селото, до чешмата Каменец [Папазов, Д. 1937, с. 26]. В теметтуат дефтера на Арбанаси от 1845 – 1846 г. като отделна група, начело на която е записан имам, са регистрирани 27 мюсюлмански ханета [Георгиева, Г. 2014, с. 49].

Най-ранната информация за наличието на мюсюлмани в Арбанаси е от 1751 г., но в случая става въпрос само за няколко мюселемски семейства. Възможно е увеличаването на мюсюлманите в селището да е в резултат от доброволно приемане на исляма от отделни негови жители, най-вероятно по икономически причини. Показателно за наличието на такива практики е изложение от 1717 г. от името на приелия исляма Сюлейман от Арбанаси, който декларира желание да бъде зачислен към някой от военните корпуси [Георгиева, Г. 2014, с. 40 – 41].

В по-ранните регистри на Арбанаси са регистрирани неголяма група цигани, които отсъстват от идентичните документи от XIX век. Един от изследователите на селището – Гергана Георгиева – изказва предположението, че това се дължи на сериозната мобилност, която е характерна за тази етническа група, или на евентуалното ѝ вливане в мюсюлманската общност след приемане на исляма [Георгиева, Г. 2014, с. 41].

През XIX в., въпреки че Арбанаси се съвзема от кърджалийското опустошение, а неговите жители до голяма степен продължават стопанските и културни традиции на селището, то не успява да достигне предишния си разцвет. През втората половина на това столетие в селото имало около 600 къщи [Папазов, Д. 1937, с. 25 – 26].

Какво е отношението на жителите на Арбанаси, местни и новопридошли, към своето селище и региона в началото на XIX в.? Интересна информация се съдържа в един непубликуван до момента документ от 1823 г. Става дума за писмо на гръцки език. То се съхранява във фонд 963К (Търговска къща „Братя Русович“ – село Арбанаси) на Държавния архив – Велико Търново. В този документ авторът се обръща към своите близки със следните думи: „...Казвам ви, майка и Теодора и Параскеви, Арбанаси добре да го гледате. Три пъти на ден нежно да целувате изваяните му дувари и по един камък да вдигате и казвайте: „Бог да прости“ този, който построи селото и да благодарите на Бога, че сте на това място. Ден и нощ да молите Пресветата Богородица и в църквите да тичате и за друго място да не си помисляте. От Арбанаси и от Търново и от Раховица друго място да не пожелаете, понеже няма място по-благополучно от тези трите.” („...σας λεγου μαχα και θεωδора και παρασκεβι του αρβανιτοχορι καλα να του κυταζιτε τρις φουρες την ημερα να γλικοφιλατι τα χιμενα τα τουβαρυγια και απου μια πετρα να σεковετι και θεο σινχορες να λετι

οπιος πρωτο εβαλι χαιρι και εχτεσι χοργιου και να ευχαριστατι τον θεον οτι βρεθηκει εις αυτο μερα νιχτα να παρακαλιτε τιν δεσπιναν παναγιαν και εις τις εκλισιεις να τρεχιτε και αλου να μιν εννιατιετε¹ απου αρβανιτοχορι και απου торнаβон και απου ραχοβιτζа αλον тоπον να μιν επιθιμισετε επιδις δεν εινε τοπος ευτιχεσπιρος απου αυτα τα τρια” [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 53, л. 3, л. 3 гръб].

Не разполагаме със сериозна информация за участието на жители на Арбанаси в национално-освободителните движения на балканските народи. Известен е само фактът, че през 1817 г. арбанашкият търговец Адамандиос Велко се включва във „Филики етерия” [Данова, Н. 2000, с. 115].

Разполагаме с повече информация за това, че арбанасчани не остават безучастни към освободителните борби на българския народ. Съществуват данни, че един от участниците във Велчовата завера е жител на Арбанаси – Йоргу (Георги) Витанов [Костов, Д. 1959, с. 40 – 41].

По-късно за председател на създания в Букурещ Български комитет през 1854 г. е избран заможният търговец с арбанашки произход Константин Чокан [Папазов, Д. 1937, с. 90]. В тази организация се включил и Христо Георгиев, чийто род също е от Арбанаси. След края на Кримската война (1853–1856 г.) този комитет е в основата на създаването на благотворителната Добродетелна дружина [Костов, Д. 1959, с. 41].

През 1862 г. в четата на хаджи Ставри се включват Атанас Сакеларов и Панайот Балъката [Папазов, Д. 1937, с. 91]. Като доброволец в Кримската война участва Спиро Константинов. След това, при подготовката на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, той купува пушки и барут, а на войводата подарява сабя и револвер [Папазов, Д. 1937, с. 90]. Снабдява с оръжие и барут и четата на Филип Тотю. Спиро Константинов се включва в революционната организация на Любен Каравелов и Васил Левски [Костов, Д. 1959, с. 43]. Изпраща в българските земи 20 сандъка с револвери, а други 6 сандъка също с револвери лично доставя в Свищов. След Освобождението умира в крайна бедност, употребил цялото си състояние, оценено на 20 000 – 30 000 лири, за каузата на националното освобождение [Папазов, Д. 1937, с. 90 – 91].

Други арбанасчани – Тома Кърджиев и Иларион Драгостинов – участват в организацията на четата в Червена вода. Иларион Драгостинов участва и в подготовката на Априлското въстание в Сливен [Папазов, Д. 1937, с. 91]. Тома Кърджиев се изявява като един от отявлените противници на идеята на Митхад паша за сливане на българските и турските училища [Костов, Д. 1959, с. 43]. Като доброволци в българското опълчение по време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. се включват много жители на Арбанаси: Марин Ив. Папазов, Стат Георгиев, Панайот Добрев, Вангел Г. Писаров, Иван Николов Кукуянов, Петър Панайотов Панончев [Папазов, Д. 1937, с. 92], Димитър Статев Грутков, Хараламби Ламбринов, Георги Ив. Микишлиев и др. [Костов, Д. 1959, с. 44].

По време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. в Арбанаси са разположени руски части [Костов, Д. 1959, с. 101]. Лаконично свидетелство за това, разбира се, в стопански аспект, откриваме в търговския тефтер на местния предприемач Кирил Димитров Русович, който в споменатия документ с дата 12 май 1878 г. е записал следното: „*Дадоха ни от полицията 3 коли и изхвърлиха боклука... платих такса за превоз гр[оша] 45... 3 солдати, които копаеха и пълнеха колите – 45 [гроша]. Почерпка на солдатите – 6 [гроша].*” („... *μας εδωσαν απο την πολιτzia. 3: αμαξια και εριξαν το μπокλούκι... πληρωσα αγγυριον γρ. 45:... 3: солдати. όπου εскапταν και γιομiσαζ та αμαξια 45: κεραζμα των солдатων 6:*”) [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 56, л. 22].

Вследствие на войната голяма част от мюсюлманското население напуска селището, а повечето от къщите в турската махала са съборени от разположените в селото руски войски с цел добиване на дърва за огрев [Костов, Д. 1959, с. 101].

През 80-те години на XIX в. в Арбанаси се заселват няколко италиански семейства, които се занимават с каменоделство. Те разработват каменоломни в района на чешмата, известна под името Каменец. Смесените бракове с местното население водят до бързото претопяване на тези италианци [Костов, Д. 1959, с. 103].

В началото на 80-те години на XIX в. в Арбанаси е създадено просветно дружество, на което е дадено името „Извор”. За целта се ремонтира една стара сграда, намираща се на пазара. Инициатори и основни дейатели в това начинание са местни младежи, които по това време са семинаристи в

¹ Част от думата е изрязана.

Петропавловската духовна семинария: Коста Русевич (Константин Димитров Русович), Димитър Папазов, Иван Статев Грудков, Спиро Маринов. По тяхна идея и с подкрепата на друг семинарист-Ефрем Попхристов, както и на учителя Кротев през зимата на същата година е проведено първото в Арбанаси самодейно театрално представление. Д. Костов отнася тези събития към 1883 г. [Костов, Д. 1959, с. 104], а техният съвременник и участник в представлението Д. Папазов твърди, че са от предходната 1882 г. [Папазов, Д. 1937, с. 24]. Тази просветна дейност запада, след като гореспоменатите семинаристи завършват своето образование и всеки от тях поема по своя житейски път. През 1891 г. местни чиновници и ученици подновяват дейността на читалището. След построяването на новата общинска сграда то се премества в бившата община – някогашната къща на Булеца [Костов, Д. 1959, с. 104].

След Освобождението, в условията на индустриализацията, Арбанаси запада. През 1880 г. селото има 1039 жители, сред които 34 турци. Тази тенденция на намаляване на населението на селото се запазва и през следващите десетилетия. През 1887 г. жителите на селището са 834, през 1892 г. – 799, през 1900 г. – 768, през 1905 г. – 727, през 1910 г. – 724, от които 9 души са турци, през 1926 г. – 700 [Костов, Д. 1959, с. 101]. Според Димитър Костов през тридесетте години на XX в. в Арбанаси има 237 сгради, 186 домакинства и население от 700 жители [Костов, Д. 1959, с. 101], а според Димитър Папазов през същия период в селото има едва 140 – 150 обитаеми къщи [Папазов, Д. 1937, с. 25]. Основната причина за упадък на Арбанаси е липсата на поминък, поради което част от неговите жители търсят препитание в близките селища, а други се преселват окончателно. Тези, които са се занимавали с бакалство и кръчмарство по селата, основно в районите на Горна Оряховица, Разград и Попово, окончателно се установяват там заедно със своите семейства. Голяма част от арбанасчани се преселват във Велико Търново, Русе, Свищов, Горна Оряховица, София и Варна [Костов, Д. 1959, с. 101]. Част от къщите в Арбанаси са купени от жители на близките селища и съборени с цел добиване на строителни материали и дърва за огрев [Папазов, Д. 1937, с. 26]. В тази дейност активно се включва и наемателят на банята в Горна Оряховица, като по този начин е осигурявал евтини дърва за нуждите на стопанисвания от него обект. Някои от сградите в Арбанаси са сериозно увредени от земетресението през 1913 година [Костов, Д. 1959, с. 101]. Процесът на обезлюдяване на селото продължава и в средата на XX век. През 1956 г. неговите жители са едва 551 души, а къщите – около 180 [Костов, Д. 1959, с. 105].

През втората половина на XX в. са положени усилия за съхраняването на културно-историческото наследство на селището. През 1955 г. селото получава статут на музеен резерват [Костов, Д. 1959, с. 107]. В наши дни с автентичната си архитектура и църковни стенописи Арбанаси е обект на туристически интерес за много посетители от страната и чужбина.

2. Стопанско развитие на Арбанаси

Стопанското развитие на Арбанаси е следствие от фактори като природно-географски дадености, статут на селището, близост до търговски пътища, нормативна база, регламентираща стопанската и търговска дейност в Османската империя, епидемии (основно чума и холера), военни конфликти и др.

Арбанаси е разположено върху плато със средна надморска височина 400 метра [Харитонов, Х., Чохаджиева Г., Ръцева С. 2003, с. 9]. Ограничената му площ и фактът, че в по-голямата си част почвата е камениста, налагат естествени ограничения по отношение на землището и не осигуряват подходящи условия за отглеждане на зърнени култури. От друга страна, немалка част от платото е била покрита от вековни гори [Папазов, Д. 1937, с. 29], които също са ограничавали обработваемите площи. Изследователите приемат, че земеделието не е основно перо в стопанската дейност на Арбанаси. Налага се мнението, че основният поминък на неговите първи обитатели е животновъдството [Георгиева, Г. 2014, с. 15]. Боян Гюзелев допуска, че още преди създаването на селището местността е използвана за пасище от представители на тюркоезична номадска група, известни под названието юруци [Гюзелев, Б. 2004, с. 50], чиято основна дейност е скотовъдство. Васил Мутафов смята, че мястото е пасище на близките, съществуващи от средновековието, селища Лясковец и Горна Оряховица [Мутафов, В. 1979, с. 84]. Информацията, която черпим от изворите, потвърждава тезата, че земеделието не е основен поминък на жителите на Арбанаси. В муфасал регистъра на Никополския санджак от 1544 – 1553 г. Арбанаси е записано с първо име Яйлък [Калицин, М., К. Мутафова 2012, с. 255] – дума, чието значение е лятно пасище или летовище. В регистъра от 1540 – 1541 г. е отбелязано, че около 150 данъкоплатци от селото плащат десятък от 95 килета пшеница и 25 килета ечемик. Съпоставката с данни за десятъка, дължим от други селища, показва, че села дори с по-малък брой жители плащат по-голямо количество от същите зърнени култури. Например десятъкът от пшеница на записаното в същия регистър село Обретеник с 43 женени и 56 неженени данъкоплатци е 233 килета [Вачев, Х. 2006, с. 18].

От значение за стопанското развитие на Арбанаси е и това, под каква форма на поземлена собственост се намира селото. В края на XV в. или най-късно в началото на XVI в. то става мюлково владение [Цветкова, Б. 1966, с. 61]. По-късно, около средата на XVI в., Арбанаси е купено от великия везир Рюстем паша и той, вероятно използвайки високия пост, който заема, го превръща в дервенджийско [Димитров, С. 1988, с. 36 – 38], а по-късно и във вакъф [Георгиева, Г. 2014, с. 12]. Не е известно точно кога се е извършило вакъфирането, но Арбанаси е записано във вакъфски дефтер от 1582 година [Цветкова, Б. 1966, с. 62]. Дервенджийският статут на селището осигурява на неговите жители редица привилегии. Според извлечението от муфасал регистъра на Никополския санджак от 1544 – 1553 г. населението *„срещу службата си ще бъде освободено от налагане с авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе. Тогава бе заповядано то да бъде освободено от доставки за армията и за пътуващи държавни служители, от служба на гребци и от всички извънредни данъци и повинности, но да плаща испенч по 25 акчета на човек и останалите данъци в пълен размер...”* [Калицин, М., К. Мутафова 2012, с. 257].

Информация за статута на селището и на неговите жители получаваме и от фермана, издаден от султан Махмуд II през 1810 г., който потвърждава задълженията и привилегиите на арбанасчани, отразени в десет предходни фермана, най-ранният от които е на Селим II от периода 1568 – 1574 г. Ферманът от 1810 г. гласи: *„Живущите рая-селяни в цитираните села се управляват автономно, като свободни граждани. Те се считат опростени и освободени от всякакви правителствени и обществени данъци и налози. На всеки външен човек, в каквото и чин и положение да е и в каквато и категория и да се числи, се забранява да влиза насилно в пределите на тези свободни и независими села. На външните лица, били те държавни служители или не, били те редовни войници или офицери, не се позволява и не се допуска по никой начин да нахълтат в територията на тези села. Също тъй не се позволява на други външни лица да влизат в частни разпри, да се карат и спорят със самата рая-селяни, които живеят в земите на тези села.”* [Георгиева, Г. 2014, с. 14 – 15].

Този статут на Арбанаси осигурява благоприятни условия за неговото стопанското развитие. Това се потвърждава и от увеличаването на неговия демографския потенциал. Според данните от

регистъра, изготвен през 1540 – 1541 г., жителите на Арбанаси са 416, а според муфассал дефтера на Никополския санджак от 1544 – 1553 г. техният брой се увеличава повече от два пъти и достига около 900 души. Според регистъра на вакъфските имоти в Никополския санджак от 1579 – 1580 г. населението на селището нараства до около 1600 души. През 1660 г. Арбанаси има над 2000 жители [Георгиева, Г. 2014, с. 16 – 17]. Увеличението на броя на жителите на селото не е само в резултат от естествения прираст. Благоприятните стопански условия привличат много хора от околните селища. Документ, който свидетелства за това, е един арзухал от 1660 г. Според него 40 души от Търново са се преселили в Арбанаси [Калицин, М., К. Мутафова 2012, с. 326]. Показателно за този процес е сравнението на имената на жителите на селището в един регистър от средата на XVI в. и друг от последните десетилетия на XVII в., в който славянските имена са повече, факт, който може да се обясни с преселването в Арбанаси на хора от околните селища, в които българският етнически елемент е преобладаващ [Мутафов, В. 1979, с. 85 – 86].

Османските извори дават светлина и по въпроса каква професионална ангажираност имат жителите на Арбанаси. Регистърът от края на XVII в., в който, макар и да не са отбелязани занятията на всички регистрирани данъкоплатци, дава информация, че в селището е застъпен широк спектър от дейности, задоволяващи нуждите на населението: шивачи – 4, мутафчий – 3, овчари – 3, бояджии – 2, ковачи – 2, казанджии – 2, коюмджии – 1, касапин – 1, дюлгерин – 1, рибар – 1, кожухар – 1, тенекеджии – 1, обущар – 1, чехлар – 1, сапунджии – 1, писар – 1, рогозкаджии – 1, грънчар – 1, бъчвар – 1, дръндар – 1, бозаджии – 1, говедар – 1, семерджии, пазачи, ратаи – 28. Прави впечатление сериозното присъствие на свещеници, които според този документ са 11. Същият регистър ни информира и за материалното състояние на жителите на Арбанаси. От регистрираните 547 души богатите са 40, средно заможните са 111, а бедните – 396 [Мутафов, В. 1979, с. 85 – 90].

Сериозно отражение както за демографията на селището, така и за неговото стопанско развитие имат епидемиите, информация за които намираме в изворите. В църковна книга от библиотеката на Георги Анагност е записано следното: „1717 г. дойде чумата в Арбанаси.” [Папазов, Д. 1937, с. 66] и „1729 г. Пак дойде чумата в Арбанаси” [Папазов, Д. 1937, с. 66]. В юлския миней на църквата „Св. Атанас” пише: „на 1770 г. умря Кочо Караиванов от чумата в Арбанаси” [Папазов, Д. 1937, с. 62], а в юлския миней на църквата „Св. Георги” : „1774 г. дойде чумата и държа три години.” [Папазов, Д. 1937, с. 66]. За нова вълна на болестта през 1790 г. можем да съдим по надписа върху надгробната плоча на Константин Бранковяну [Папазов, Д. 1937, с. 66]. Епидемиите не подминават Арбанаси и през следващия XIX в. В декемврийския миней на църквата „Рождество Христово” е записано следното: „1837 г., 13 август. Започна чумата и избягахме в Златарица. И навсякъде се разпространи това голямо зло и не остави чисто място, т. е. да не бъде заразено, нито град, нито село, а само Златарица остана чиста.” [Папазов, Д. 1937, с. 66]. Тази информация, макар и лаконично, се потвърждава от една бележка в гореспоменатата книга от библиотеката на Георги Анагност, която гласи: „1837 г. През юни се яви чумата.” [Папазов, Д. 1937, с. 66]. Изворите ни дават информация, че през XIX в. Арбанаси не е подминато и от епидемия от холера. В августовския миней на църквата „Св. Архангели”² е записано следното: „1848 г. дойде голяма холера по цялата околия; умряха до 40 души в Арбанаси.” [Папазов, Д. 1937, с. 65].

Скотовъдството е основен поминък на жителите на Арбанаси и е предпоставка за развитието на занаяти, свързани с преработката на суровините, които осигурява този вид дейност. Това е част от стопанските процеси, протичащи в българските земи и териториите на Османската империя като цяло. Скотовъдството с цел търговия на животни и стоки от животински произход се развива интензивно и най-рано се структурира като самостоятелен отрасъл. Една от предпоставките за това е отглеждането на сериозни количества едър и дребен добитък в районите на Рила, Родопите, Стара планина и Средна гора. Създават се предприятия за преработка на суровините, осигурени от скотовъдството, известни в онова време като совати. Такива в българските земи има в Странджа, Родопите, Северна Македония, Средна гора, Източна Стара планина и други. Продукцията под формата на суджуци, пастърма, саздърма и др. се пласирала в Цариград, Солун, Одрин и др. градове на Империята. От средите на

² Става дума за църквата „Събор на св. архангели Михаил и Гавраил”.

джамбазите и джелепите се изиявяват едни от първите богати български търговци, а натрупаните от тях капитали са в основата на развилите се по-късно капиталистически производствено-търговски отношения [Русев, И. 1996, с. 17 – 18].

Арбанашките търговци джелепи са предприемали търговски пътувания както в пределите на Османската империя, така и извън нейните граници. Те от ранна пролет купуват или отглеждат едър рогат добитък, в началото биволи, а по-късно волове и крави, които през лятото уговяват по пасища в околностите на селото или на други пасища в региона, които предварително откупували. Клането на угоените животни се осъществявало в арбанашките кланици (салхани) между църковните празници Голяма Богородица (15 август) и Архангеловден (8 ноември). От месото се правели суджуци, наденици, пастърма, сушени и пушени езици. Разтопената лой се е наливала в тулуми, изработени от стомасите на говедата. Тулумите с тегло до 200 кг. се продавали в Цариград и други градове на Империята. От лойта се правели и свещи, и сапун. От костите се вадел червиш, който турците използвали вместо свинска мас. Кожите се сушали и се използвали за направата на цървули [Костов, Д. 1959, с. 18]. Потвърждение за това, че животновъдството и дейностите, свързани с обработването на суровините, които то осигурява, са едни от основните в поминъка на арбанасчани, е и една султанска заповед [Рефик, А. 1938, док. 76] от средата на юни 1714 г., която е адресирана до *„русенския съдия, кеханското място, еничерския началник, вилаетските първенци, общественици и пристанищния началник“* и гласи: *„Населението от намиращите се в Русенска околия Чернова [Червена вода] и Арнауткьой като джелепи се занимава с печалба (кяр) и добив от клане на говеда и събирането на лой и масло.“* От същия документ научаваме, че обемът на тази дейност е толкова голям, че арбанашката продукция заедно с тази на още едно селище може да влияе върху пазарните цени, дори да предизвика недостиг по отношение на някои стоки: *„За да продадат на по-високи цени събраните лой и масло, жителите на споменатите села са ги складирали и криели в складовете и мазите си. По тази причина се чувства оскъдица на лой и масло в Цариград и се причиняват кризи и липси у населението. За това положение е назначен и изпратен пратеника (мубашир) ... така, че вие гореспоменатите с получаване на настоящата ми висока заповед, разпоредете чрез споменатия делегат, съгласно закона, да се изкара събраната и укрита в складовете и мазите лой и масло и по пазарната цена да се продадат на търговците ... Да се внимава да се пренесат до близки в тия места пристанища [маслото и лойта], да се натоварят на кораби и да се изпратят в Цариград за продажба на населението...“* Това, което ни убеждава, че тази заповед касае не някое от другите селища в нашите земи, носещи същото име, а намиращото се до Търново село Арбанаси, е фактът, че един екземпляр от нея се адресира *„за село Арнаут в Търновската околия...“* Дори да приемем, че обвинението към производителите от Арбанаси е преувеличено, то едва ли би било възможно да бъде отправено към жителите на регион или селище, в които няма сериозен обем производство на посочените стоки от животински произход.

В сферата на земеделието вероятно неблагоприятните условия за отглеждане на зърнени култури както и икономическият интерес са принудили жителите на Арбанаси, нарушавайки установения от властите ред, да превърнат част от нивите в лозя и градини. Този процес се осветлява от един султански ферман от 25 април 1639 г. : *„Някои лица измежду немюсюлманската рая на селата, именуеми Арнауткьой, Лескович и Орта Раховиче, спадащи към споменатата каза от посочените вакъфи, без да имат съгласието и разрешението на вакъфския забит, си прехвърляли помежду си владенията от тях земи, а други пък дори ги разваляли (т.е. променяли облика им) и ги превръщали в лозя, зеленчукови градини и мери ... Изрично да се взема десятък от лозя, засадени след регистриране. Да не се допуска да се противят за земи, които по-рано са били обработвани и следва да се облагат с данък и десятък.“* [Цветкова, Б. 1966, с. 65 – 66]. Информация за наличието на лозя в околността на Арбанаси в средата на XVIII в. намираме и в юлския миней на църквата „Св. Димитър“. В него на гръцки език е записано: *„1757 г. през август падна градушка и уби много добитък и лозята опустоши.“* [Папазов, Д. 1937, с. 63]. В априлския миней на същата църква има следната информация: *„1767 г. априлий 23. Заваля сняг със студен вятър. Опърлиха се лозята ...“* [Папазов, Д. 1937, с. 65]. Можем да предположим, че през този период лозовите насаждения са заемали сериозна част от землището на Арбанаси, защото в противен случай едва ли тези природни бедствия са щели да бъдат записани сред важните събития от живота на селището. Потвърждение за

това, че лозарството в Арбанаси е не само съхранено, но и че лозята запазват своята стойност и през XIX в., намираме в гръкоезичната част от архива на търговска къща „Братя Русович“ – село Арбанаси. В документ (Έγγραφον) от 4 май 1861 г. Михаил Юванов срещу заем от 6000 гроша, получен от Кирил Димитров Русович, залага лозя в землището на Арбанаси [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 47]. Според брачен договор от същия архив с дата 25 октомври 1859 г. в зестрата, която Георги хаджи Илия дава на дъщеря си Мария при встъпването ѝ в брак с Атанас Димитров Русович, фигурира и един дьонюм лозе [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 44]. От свидетелство (μαρτυρικὸν), изготвено на 13 октомври 1867 г. и потвърдено с подпис и печат от търновския митрополит Григорий, разбираме, че срещу част от неизплатен паричен заем на обща стойност 8591 гроша Кирил Русович получава от длъжника едно лозе в Сиамаци³ и градина в Арбанаси, които покриват 2000 гроша от общата сума [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 36]. От този документ разбираме, че през XIX век е съхранено и градинарството в селището. Фактът, че лозята и продукцията, която осигуряват, представляват интерес за предприемачите от Арбанаси, е видно и от един договор [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 41] (συμφωνητικὸν), изготвен в Турну Мъгуреле на 19 юли 1868 година. От него разбираме, че срещу неизплатен дълг от 3403 гроша, отпуснат от Кирил Русович, кредитодателят в продължение на две години е получавал реколтата от лозето на длъжниците⁴. Получената реколта е покрила 900 гроша от задължението. За издължаването на останалите 2503 гроша двете страни се договарят Кирил Русович да взема продукцията от лозето на кредитополучателите и през следващите три години.

От теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. се разбира, че сред недвижимата собственост на домакинствата в Арбанаси най-сериозна част заемат лозята, които сумарно за цялото селище са 541,5 дьонюма. Съпоставката с общата площ на нивите, която е 290 дьонюма, красноречиво показва какво стопанско значение за жителите на селището има лозарството. Според същия извор 73% от домакинствата в Арбанаси имат лозя. Най-крупните собственици, които притежават по 11 дьонюма лозя, се равняват на 0,4% от ханетата. Пълната картина, която предоставя гореспоменатият документ, е следната: 3,6% от домакинствата притежават между 7 и 9 дьонюма, 2% притежават по 4,5 дьонюма, 7% по 4 дьонюма, 5% по 2,5 дьонюма, 12% по 1 дьонюм и 0,8% по половин дьонюм [Георгиева, Г. 2014, с. 55 – 56]. Според данните от теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. 62% от домакинствата в Арбанаси плащат данъци за производство на алкохолни напитки. Тази информация недвусмислено показва, че отглеждането на лозови насаждения заема основна част от земеделската дейност на жителите на селището [Георгиева, Г. 2014, с. 55]. Арбанасчанинът Димитър Костов в своите спомени за родното село твърди, че лозарството е представлявало сериозно перо в земеделието на селото, като всяко семейство е имало по няколко лозя. Основната част от тях са се намирали: „от Балъковата чешма и „Орехчето“ до „Камъка“ и „Чуката“ [Костов, Д. 1959, с. 19]. Лозя е имало и в местността Ксилифор и под Петропавловския манастир, както и на други места, а в прибирането на реколтата са се включвали и хора от околните села [Костов, Д. 1959, с. 19]. Роденият малко преди Освобождението в Арбанаси Димитър Папазов свидетелства, че почти всеки жител на селото е имал поне по няколко декара с лозови насаждения, а неговото семейство е притежавало пет лозя. В младежките му години гроздоберът, който винаги започвал на 27 септември, е бил толкова значимо събитие, че дори местното училище е преустановявало дейността си за 10 – 15 дни. Значението на лозовите насаждения за стопанския живот в Арбанаси е засвидетелствано по категоричен начин от Папазов, който твърди, че след появата на филоксерата в Европа в края на XIX в. и последвалото от това унищожаване на старите лозя в Арбанаси „бедността нахлу във всяка къща.“ [Папазов, Д. 1937, с. 24]. Тези свидетелства красноречиво представят мащаба на лозарството в селището и ролята му в стопанската дейност на неговите жители.

През първата половина на XVI в. в стопанския живот на Арбанаси навлиза отглеждането на копринени буби [Георгиева, Г. 2014, с. 19]. Това се потвърждава и от информацията, че през същото столетие жителите на селището са обложени с данък пашкули. А фактът, че по това време Арбанаси е едно от петте населени места от Търновска каза (другите са Търново, Добромирка, Върдича (Твърдица), Козисма (неустановено) [Калицин, М., Мутафова, К. 2012, с. 69], в които се развива този вид

³ Вероятно местност около Арбанаси.

⁴ Документът, който е съставен в Турну Мъгуреле, не пояснява местонахождението на имота.

стопанска дейност, е показателен за предприемчивостта на неговите жители. Отглеждането на копринени буби продължава и през следващите столетия. От априлския миней на църквата „Св. Димитър“ получаваме следната информация: „1767 г. април 23. Заваля сняг със студен вятър. Опърлиха се лозята и изгоряха черниците и то дотолкова, че черничевият лист стана от 10 до 15 пари оката.”, а от майския миней на същата църква: „1772 г. месец май стана голям студ и се повредиха черниците” [Папазов, Д. 1937, с. 65]. От описите на собствеността на арбанашките църкви, изготвени в началото на XIX в. когато търновски митрополит е Иларион Критски (XI. 1821 – 1827 г., 1831 – 1838 г.), установяваме, че те разполагат с немалък брой черничеви дървета. На сметката на църквата „Св. Димитър“ са записани 152 черници, разположени на различни места. На сметката на църквата „Събор на Св. Архангели“ се води една градина с 20 черничеви дървета. На тази на „Св. Атанасий“ общо 42, на църквата „Св. Георги“ 31, а на общата сметка на църквите „Рождество Христово“ и „Св. Никола“ се водят 8 черници [Снегаров, И. 1941, с. 49 – 53]. В близост до селото се е намирала местността „Черничака“, която, както подсказва името, е била засята с черничеви дървета [Костов, Д. 1959, с. 19]. В Арбанаси са функционирали 4 – 5 долапа за точене на коприна [Папазов, Д. 1937, с. 74], а част от продукцията е изнасяна в Цариград и Италия [Костов, Д. 1959, с. 19]. Тази информация не съвпада напълно с теметуат дефтера от 1845 – 1846 г., в който е регистриран само един копринар. Но в същия документ са записани 43 души, които притежават общо 116 черничеви дървета, което показва, че наистина бубарството е било съхранено и през XIX век. А логичното обяснение за това, че в дефтера има регистриран само един копринар, можем да намерим във факта, че жителите на Арбанаси се занимават едновременно с няколко вида стопанска дейност, факт, който се доказва от същия документ, но в него са записани с една актуална към момента професия. В този смисъл най-вероятно бубарството не е основна дейност за домакинствата в Арбанаси, а занимание, осигуряващо допълнителна приходи [Георгиева, Г. 2014, с. 64 – 65].

Най-сериозна част в стопанската дейност на жителите на Арбанаси е заемала търговията. За това оказва влияние и географското положение на селището. То се намира на важен за своето време търговски път, свързващ Централна Европа с Мала Азия [Русев, И. 1996, с. 230], който от Трансилвания и Влашко, продължавайки на юг, преминава през Арбанаси, Търново, Сливен и достига до Одрин и Цариград [Русев, И. 1996, с. 18]. Значението на тази търговска артерия се увеличава и от факта, че най-краткият път, свързващ Централна Европа с османската столица, известен под наименованието Диагонален път, е често ангажиран с придвижването на османските войски, особено през периода на разширяване на Империята.

За развитието на този вид инициатива способствали актуалните условия в Османската империя. Поради интереса на властите от осигуряването на по-високи приходи от данъци и мита, както и набавянето на дефицитни за някои райони продукти, не са били налагани сериозни ограничения по отношение на движението на хора и стоки [Маслев, С. 1991, с. 53 – 54]. Държавата, следвайки своите интереси, от една страна, е създавала нормативна база, благоприятстваща развитието на търговията, а от друга – инфраструктура, подпомагаща нейното практическо осъществяване. Елементи от тази инфраструктура са хановите, мензилите и кервансараите, които осигурявали подслон и сигурност на търговците при техните пътувания. Първостепенна задача на османските власти е била и охраната на пътищата и особено на по-опасните участъци. За тази цел се обособяват категории население със специален статут. Такива са мартолосите и дервенджиите, чиято задача е охраната на пътищата, проходите и бродовете. В градовете се сформират отряди от служители с полицейски функции, известни под наименованието сеймени, като част от техните задачи са свързани с контрола на търговските артерии.

Най-крупните търговци също имали статут на привилегировано население, като за целта получавали султански берати – документи, които им предоставяли привилегии в осъществяването на тяхната дейност, а самите те по името на този документ са известни като „бератлии”. По-късно берати се издават и от областните управители в Империята. Освен правото да яздят коне, да носят дрехи, отличаващи ги от другите, да пушат дълги чибуци, да бъдат придружавани от охрана и слуги, според тези привилегии те не могли да бъдат съдени от местните власти и съдилища. В юридическо отношение те били подвластни само на специални съдилища в Истанбул, а тяхното имущество можело да бъде отнемано само с нареждане от столицата. Най-важната придобивка се изразява в това, че бератлиите плащали мито от само 3%, докато за останалите търговци то било 8%. Тези привилегировани

предприемачи имали правото да пътуват и осъществяват търговска дейност в пределите на Османската империя и извън нея [Костов, Д. 1959, с. 20 – 21].

По времето на успешните за Империята завоевателни войни, водещи до нейното разширяване, много малка част от мюсюлманското население е ангажирано с търговска дейност, която е предимно вътрешна. В тези условия крупната външна търговия е оставена в ръцете на представителите на завладените народи, като цели селища, сред които и такива в българските земи, са получавали привилегии за осъществяването на свободна търговия. Сред тях са Чипровци, Железна, Копиловци, Лясковец, Раховица (Горна Оряховица), както и Арбанаси [Маслев, С. 1991, с. 53 – 54].

Арбанашките търговци са осъществявали своята дейност както в пределите на Османската империя, така и извън нея. Някои от тях са пренасяли стоки до цариградските пазари. Димитър Папазов твърди, че е имало поне 20 – 25 души, които всяка година са прекарвали до османската столица по 25 – 30 коли с кокошки, а обратно са доставяли бакалски и други стоки [Папазов, Д. 1937, 74]. Търговците от Арбанаси са осъществявали сериозна търговска дейност в редица страни както в Европа, така и на изток. В своя доклад от 30 август 1685 година никополският католически епископ Антон Стефанов описва селището като „голямо и знатно” и дава информация, че неговите жители търгуват с Италия, Унгария, Полша и особено с Русия [Маслев, С. 1991, с. 131]. През 1689 г., когато османските власти предприемат превантивни мерки срещу евентуално въстание в Арбанаси, установяват, че 52 от жителите на селото се намират по търговски дела в полските и унгарските земи [Димитров, С. 1988, с. 40 – 41]. Местни търговци са поддържали контакти и с далечни земи на изток като Персия и Индия. С Индия е търгувал Димитър Хинтилията [Папазов, Д. 1937, с. 74].

Търговците от Арбанаси се ползват с привилегии при дейността си във Влашко и Молдова. Те поддържат тесни контакти с влашката аристокрация, представители на която имат имоти в селището [Георгиева, Г. 2014, с. 22].

Немалко арбанасчани вземат участие в т. нар. „гръцки компании” в Трансилвания и Унгария. Важна предпоставка за тяхната успешна дейност в Трансилвания, както и за създаването на компанията в Сибиу през 1639 г., са предоставените през 1636 г. привилегии на „гръцките” търговци от страна на трансилванския княз Георг Ракоци I, които дават възможност за самостоятелен избор на съдия от членовете на компанията и регламентират правата им за водене на търговска дейност. Тези привилегии са препотвърдени през 1641 година [Маслев, С. 1991, с. 58 – 59].

Документацията на компанията в Сибиу, голяма част от която е водена на езика на източно-православната църква – гръцки, който по това време е възприет и като търговски език на Балканите, дава информация за ролята на търговците от Арбанаси в нейната дейност [Данова, Н. 2000, с. 91]. Според тези извори в управлението на компанията участват редица арбанашки търговци. От нейния учредителен протокол, съставен през 1639 г., разбираме, че за председател е избран Евстати Плачку (Εὐστάθιος Πλάτκου) от Арбанаси, Търновско, а членове на управителното тяло на компанията са Никокирицис (Νικοκυρίτζης), Христос Датимбани (Χρήστος Ντατιμπάνι), Костас Зоту (Κῶστας Ζώτου), Исарис Хоту (Ίσαρης Χότου) и др. За някои от тях е посочено, че са от Арбанаси, а за други изследователите, съдейки по имената, допускат, че произхождат от същото селище. Два пъти през 1644 г. и през 1648 г. управлението на компанията се поема от друг арбанасчанин – Зотос Никокирицис. През 1646 г. съдебен заседател е арбанасчанинът Панос Йоану, който през 1655 г. става председател на компанията. Теодоан Евстатиу Плачику (Θεοδωράνος Εὐσταθίου Πλάτζικου), който вероятно е син на първия председател Евстати Плачку, е избран за съдебен заседател през 1682 г., а през 1698 г. на същата позиция са назначени други двама търговци от Арбанаси – Сагулис Страту (Σαγούλης Στράτου) и Тодис Стаму (Θόδης Σταμού). „Гръцките” търговци даряват средства за строежа на църквата в Бунгард, близо до Сибиу. В това начинание през 1691 г. се включва и Детос (Ντέτος) от Арбанаси [Маслев, С. 1991, с. 131]. Според изворите най-продължителна дейност в Сибиу от арбанашките търговци осъществява Сава Поличани, който е регистриран в митническите книги на града с девет транспорта стоки за времето от 1682 до 1691 година [Маслев, С. 1991, с. 135]. Изворите дават информация за сериозното присъствие на търговци от Арбанаси в Сибиу и през първата половина на XVIII век. Те продължават да участват активно в управлението на компанията. За периода 1701 – 1750 г. редица арбанасчани са избирани за „проести” (старейшини), капитани, съветници и харачи (бирници). Сред тях са Тодис Стаму и Стамо Коста, като първият управлява компанията пет години, а вторият в

продължение на три години. Арбанасчанинът Георгиос Логотетис е съветник в същата структура, където се регистрира като търновец [Данова, Н. 2000, с. 91]. Този факт дава основание да се предположи, че поради по-голямата известност на Търново като бивша столица на България и център на каза през този период и други търговци от селото се записват като жители на старопрестолния град.

Според митническата документация търговците от Арбанаси са доставяли в Сибиу богат асортимент от стоки. Сред тях фигурират кордовани и сахтияни, внесени през 1682 и 1683 г., аба през 1683 и 1686 г., 20 товара вълна през 1690 г., килими през 1672 г., памучно платно през 1686 г., „индийско платно” през 1673 г., различни видове батиста през 1672, 1673, 1882 и 1686 г., различни видове богасия през 1682, 1686, 1689, 1672 и 1673 г., прежда и конци през 1673, 1682, 1686 и 1689 г., тютюн през 1673, 1690 и 1691 г., памучни изделия и коприна през 1672 г., мохер през 1672 и 1673 г., турско платно през 1673 г. и др. По отношение на търговията с животни е регистриран внос само на коне през периода 1682 – 1686 г., а от хранителните стоки внос само на солена риба през 1689 г. В митническите книги често товарите фигурират под събирателни наименования като „цариградска”, „солунска”, „брусенска” и „одринска” стока, факт, който показва, че арбанасчани купуват не само изделия, произведени в българските земи, а обикалят и по големите пазари на Империята. Част от стоките, регистрирани в митницата на Сибиу, са отправяни към Полша [Маслев, С. 1991, с. 132 – 135].

Търговци от Арбанаси осъществяват предприемаческа дейност и в Брашов. В списък от 1695 г. на местната гръцка компания фигурира името на Андрей Арнавукевли [Маслев, С. 1991, с. 131]. През 1704 г. за ръководител на управителното тяло на компанията е избран Георги Кукуцис от Арбанаси, а през 1742 г. е регистриран Маринос, също от Арбанаси [Данова, Н. 2000, с. 93].

Предприемачи от Арбанаси участват и в търговския обмен с унгарските земи. В гр. Лошонц се установява Антониус Иванович от Арбанаси, а през 1769 г. в околността на същия град е регистрирана фирмата на арбанасчанин със същото име, като негов съдружник е Андреас Петрович от Търново. През периода 1754 – 1755 г. в гр. Диосег са регистрирани четири души с името Арбанас, име, което според изследователите недвусмислено показва селището, от което произхождат [Данова, Н. 2000, с. 93]. Към групата на арбанашките търговци, осъществявали дейност в унгарските земи, учените причисляват и Politsani Pal, който според митническата книга на Сибиу през 1672 г. транспортира тютюн до Унгария [Маслев, С. 1991, с. 262].

Известни са имената на някои търговци от Арбанаси, които търгуват с Полша: Policzányi János, Policsanyi Szavuly, Politsani Kiritze, Arvando hore Thodor, Arvandohore Szavaly, Politsani Kiritze, Arvandohore Dima, Arbanas Tamas. Сред транспортираните от тях стоки са регистрирани: памучна боядисана прежда или конци, доставени през 1682 – 1683 г. и 1691 г., стока, записана под наименованието „мосул” през 1685 и 1690 г., коприна, килими, власати колани и „борла” богасия през 1690 г., кожи от рисове през 1685 г. Сред регистрираните стоки има и такива със събирателни наименования като „румелийска” стока през 1682 г. и „цариградска” стока през 1685 година [Маслев, С. 1991, с. 271].

През 90-те години на XVIII в. в днешния украински град Нежин, който тогава е в пределите на Руската империя, развива търговска дейност роденият в Арбанаси Андрей Евстатиев Хаджоглу. Той има статут на член на Нежинския гръцки магистрат, а неговият атестат е издаден на 11 декември 1794 година. Андрей Хаджоглу работи в съдружие с братята Йонко, Иван и Емануил Келифарови от Габрово. Братята изпращат на Андрей „турски стоки”, които предприемчивият арбанасчанин продава в Нежин [Русев, И. 2015, с. 297 – 298].

Арбанаси достига зенита на своето стопанско развитие през XVII и XVIII век. През този период в селището има много търговци бератлии. От онези векове до нас са достигнали имената на богатите търговци Кутареца, Булецата и Мучос [Костов, Д. 1959, с. 21]. Въпреки относително стабилното икономическо благополучие, Арбанаси преживява и сериозни сътресения. Документите свидетелстват за значително повишаване на цените през втората половина на XVIII в., както и в известни периоди от XIX век. В юлския миней на църквата „Св. Георги” е записано: „1758 г. Рибата стана 8 пари оката тук и в Букурещ.” [Папазов, Д. 1937, с. 66]. В същия миней без да е отбелязана година четем следното: „Станаха сефери (войни) и държаха седем години. Стана скъпотия голяма ... Брашното стана 5 пари оката; ечемикът крината 40 пари; виното 4 пари, ракията 30 пари. Беше ефимер поп Тодоран.” В евангелието на същата църква е отбелязано, че споменатият поп Тодоран е ръкоположен през 1765 година, следователно войната, за която става въпрос е, вероятно

тази между Русия и Османската империя от 1768 – 1774 година [Папазов, Д. 1937, с. 66], а бележката е написана след края на войната, тоест най-рано през 1774 г. или през следващите няколко години. Подобна информация се съдържа и във февруарския миней на църквата „Св. Димитър“: *„1795 г. Ечемиченото брашно 17 пари. Това трая една година и хората продадоха каквото имаха, за да преживеят.“* [Папазов, Д. 1937, с. 67].

Трудности съпътстват битието на жителите на Арбанаси и в началото на следващия XIX век. От септемврийския миней на църквата „Св. Архангел“ получаваме следната информация: *„1810 г., септември. Стана скъпотия: брашното 35 гроша стоте оки, дървеното масло 12 пари, овче месо 16 пари, солта 34 пари, кола плява 60 пари, рибата 62 пари, сапунът 18 пари. Тази скъпотия държи два месеца.“* [Папазов, Д. 1937, с. 67].

Каква е ситуацията през следващата 1811 г., научаваме от августовския миней на църквата „Св. Георги“: *„1811 г. Стана голяма скъпотия. Житото крината 22 гроша и то 16 оки, а оката на брашното 45 пари, но не се намираше, че и пари нямаше. Светът мреше и много деца умряха от глад, а и някой се убиваха, за да се отърват от живота. Просото стана 45 пари и мисирът и той толкова; ечемикът 15 пари оката, лукът 24 пари оката, солта 48 пари, ока дървено масло 96 пари, краве масло 5 гроша. Почти всичко скъпо: кокошката 30 пари, а пуйката 6 гроша.“* [Папазов, Д. 1937, с. 67].

Всички тези сътресения вероятно са пряко свързани със започналия още през втората половина на XVII в. упадък на Османската империя и сериозно отслабената централна власт в края на XVIII и началото на XIX век, в резултат на което са и редицата разбойнически нападения над Арбанаси, сред които и най-опустошителното, извършено от кърджалиите през 1798 година. Това събитие оказва най-сериозно влияние в развитието на селището, в това число и в стопански аспект. То води и до сериозна промяна в етническия състав на населението на Арбанаси, което в по-голямата си част е вече с български корени. Този факт се потвърждава и от сравнението на имената на жителите на селището, отразени в дефтера от 1544 – 1553 г. и тези от теметтуат дефтера от 1845–1846 г. През XIX в. не са регистрирани албански имена, които се срещат в предходните периоди. Възможно е това донякъде да е в резултат от силната православна традиция в селището, която е водеща по отношение на етническата принадлежност, но по-вероятната причина за това е изселническата вълна от края на XVIII в., провокирана от честите разбойнически набези над Арбанаси. През XIX в., макар че именната система продължава да следва християнската традиция, се наблюдава по-широко присъствие на славянски имена в сравнение с предходните столетия [Георгиева, Г. 2014, с. 43 – 47]. Новите заселници, привлечени от високия статус на селото, продължават неговите културни традиции, вследствие от което гръцкият език се запазва като основен на институционално и битово ниво. Те съхраняват и стопанските традиции на Арбанаси от времето преди 1798 година и въпреки че селището през XIX в. не достига нивото на икономическо развитие от предходните две столетия, в него, макар и в по-ограничен мащаб, отново кипи сериозен стопански живот, който е съпътстван с периодични сътресения. От априлския миней на църквата „Св. Димитър“ научаваме: *„1831 г. Стана голям глад, който трая четири години. Брашното стана оката 40 пари, мисиреното брашно – 18 пари ... Почти всичко стана скъпотия: и храна и дрехи, и всичко скъпо и прескъпо. За сиромасите много зло, но и на богатите не им беше лесно и добре, защото скъпотията не беше с мярка, а по-голяма от силите на хората. Стана притеснение на всички.“* [Папазов, Д. 1937, с. 67].

Сериозно повишаване на цените на стоките има и по времето на и около Кримската война от 1853 – 1856 г. Бележка в майския миней на църквата „Св. Архангели“ дава следната информация: *„1852 г. Стана много скъпо и нямаше храна за добитъка.“* [Папазов, Д. 1937, с. 67], а друга бележка от 1856 г., открита в една тетрадка от библиотеката на дядо Димитраки гласи следното: *„Цяла свиня до 1200 гр., чифт биволи 12 000 гр., чифт волове 7000 гр., кон 5500 гр., крава с телето 1300 гр., биволица с биволче 2500 гр., овца с агнето 130 гр., ока месо 9 гроша, брашно 100 оки 300 гр., боб оката 4 гр., сирене 7 гр., мед 9 гр., черен хайвер 100 гр., пастърма 6 гр., вълна ока 15 гр., пужк 45 гр., пуйка 30 гр., агне 55 гр., кола дърва 55 гр., сол 60 пари, кокошка 8 гр., яйце 5 пари, масло 24 гр., ориз 7 гр., жито крина 40 гр., ечемик крина 30 гр., просо крина 23 гр., царевица 30 гр., косат⁵ оката 8 гр., муруна оката 18 гр., лакерда 20 гр., червен хайвер 30 гр.,*

⁵ Вид риба.

прясна риба 12 гр., череши 5 пари, бакла зелена 5 пари, лук 2 пари, ... , коприната ока 300 гр. и пр.” [Папазов, Д. 1937, с. 67 – 68]. Този извор дава информация и за селищата, от които се доставят поне някои от стоките, както и за стойността на транспорта: „... кирия на ока от Балчик 4 гр., кирия от Варна на ока 2 гр. и 20 пари ...” [Папазов, Д. 1937, с. 68]. За сериозния скок на цените през 1856 г. можем да съдим по факта, че според цитирания документ един кон струва 5500 гроша, а от писмо на Атанас Русович до неговия брат Кирил Русович разбираме, че през 1868 г. първият е купил кон за 832 гроша [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 17, л. 1]. Вероятно нуждата от коне за войската по време на Кримската война е довела до дефицит на този вид животни.

За състоянието на Арбанаси в демографско и стопанско отношение в средата на XIX в. намираме информация в теметтуат дефтера от 1845 – 1846 година. Като причини за създаването на този вид документи се изтъкват желанието на властите за по-справедливо данъчно облагане, както и събирането на допълнителни средства за осъществяване на военна реформа. По същество теметтуат дефтерите представляват регистри, които са сравнително подробни. Те съдържат информация за лицата, които са глави на ханета (домакинства), подлежащи на данъчно облагане, практикуваната от тях професия, имотно състояние, данъците, платени за предходната година, както и прогноза за данъчните постъпления през настоящата година. Ханетата се представляват от главата на домакинството, който задължително е мъж в трудоспособна възраст. Понякога към неговите приходи се прибавят и доходите на други представители на домакинството като братя и синове [Георгиева, Г. 2014, с. 48 – 49].

В теметтуат дефтера от 1845–1846 г. в Арбанаси са регистрирани 27 мюсюлмански и 205 християнски ханета. Християнските са разпределени в четири махали, като населението в тях е съответно 59, 56, 48 и 42 семейства [Георгиева, Г. 2014, с. 49]. Дефтерът не дава ясна информация дали мюсюлманската общност е обособена в отделна махала [Георгиева, Г. 2014, с. 49], но в своите спомени Димитър Папазов свидетелства, че през XIX в. е съществувала такава [Папазов, Д. 1937, с. 26, 49].

Християнските махали са регистрирани по имената на служещите в прилежащите им църкви свещеници, които са записани на първа позиция в списъка на всяка от тези териториални общности. Гертана Георгиева констатира, че този начин на записване не съвпада с наименованията на махалите, използвани от местното население и обяснява това с факта, че имената на свещениците не могат да бъдат траен критерий в това отношение. Този факт, според Георгиева, поставя въпроса дали има съответствие между фискалните данни от дефтера и актуалните за времето териториални единици в Арбанаси. Според Светлана Иванова и Светла Янева невинаги има пълно съответствие между фискалните данни в османските регистри и реалната териториална единица [Георгиева, Г. 2014, с. 49 – 50].

Според Димитър Костов най-важното перо в икономиката на селото през XIX в. е суватчийството. През този период в Арбанаси има около петдесет заможни търговци, които купуват едър добитък, а по-късно и овце и кози. През лятото животните се уговяват, а през есента се колят в салханите (кланиците) на Арбанаси, Търново, Горна Оряховица и Бяла. Продукцията се пласира в Цариград и други градове на Империята [Костов, Д. 1959, с. 27 – 28].

Автентичният разказ на родения в Арбанаси Димитър Костов за местните салхани е следният: „Две от тях ние заварихме в селото като деца: едната на дядо ми Панончо, която изгориха руските войски през 1887 г.⁶, когато квартируваха в селото; другата – на хаджи Кирула Русевич⁷, която продължи да работи и след освобождението ни от турците. Имаше и трета салхана в горния край на селото, над Малкото Лако, която по-късно била затворена навярно поради това, че мъчно носили вода за нея от двата Лака.⁸ За двете гореспоменати салхани от старо време бил отведен водопровод от Пазарската чешма и уредени чешмички до самите салхани.” [Костов, Д. 1959, с. 111].

През този период функционират и няколко работилници за производство на лоени свещи и керхани за производство на сапун [Костов, Д. 1959, с. 28]. Разказът на Димитър Костов за тях е следният:

⁶ Вероятно годината, посочена в книгата, е резултат от печатна грешка. Авторът сигурно е имал предвид 1878 г.

⁷ Кирил Димитров Русович.

⁸ Голямото (Горното) Лако и Малкото (Долното) Лако са извори в околността на Арбанаси. Първият е по-голям и се намира в местността Ксилифор, а вторият се намира по-близо до селото, в местността, известна по онова време под името Дилавер.

„На края на селото, край „Пазаракито“ в Арбанаси имало десетина сапунджийници (кирхани). И досега личат останки от работата им в натрупаните могили от пепелища край селото на пътя за Лясковец. Местността тук се казва „Пепело“. В много работилници правели лоени свеци, които тогава имали голямо употребление поради липса на газ и други средства за осветление.” [Костов, Д. 1959, с. 112]. Това се потвърждава и от теметтуат дефтера, в който като най-голям е даден еснафът на сапунджиите, чиято дейност е свързана с преработката на суровини, осигурени от суватчийството [Георгиева, Г. 2014, с. 60]. Сапунджиите могат да бъдат причислени към търговците на дребно, защото след осъществяването на производствената дейност те сами продават продукцията. Суватчийството до голяма степен е свързано с търговията, която и през XIX в., макар и не в такъв мащаб както през предходните две столетия, е едно от основните пера в стопанската дейност на жителите на Арбанаси.

Бератлиите през този период са малко. Такива са Петър Ефендито, Атанас Русович и Георги Анагност [Костов, Д. 1959, с. 28].

Стопанското и социално развитие на българските земи, като част от териториите на Османската империя, е в пряка зависимост от съществуващата нормативна база (държавна регламентация).

От значение за търговията през втората половина на XIX в. е, че Османската империя регламентира този вид дейност чрез сравнително модерно за времето законодателство. Първият проект на търговски кодекс е изработен още през 1841 г., но поради несъгласието на реакционните кръгове с неговите текстове той не е приет. Нов проект е изработен през 1849 година. Този търговски кодекс, който влиза в сила през следващата 1850 г., е почти буквален препис на френския „Code de Commerce” от 1808 г. и е съобразен с актуалните в Европа отношения и форми на търговски обмен. В него се обръща най-сериозно внимание на създаването и устройството на безименните и акционерните дружества, но е регламентирано и учредяването на събирателни и командитни сдружения. Законодателят не прави сериозна разлика между първите две форми на сдружаване с изключение на това, че при създаването и дейността на акционерните е предвиден по-либерален режим. Що се касае до безименните дружества, съществуват определени изисквания. Според чл. 21 вида на осъществяваната дейност трябва да присъства в наименованието на дружеството, според чл. 22 и чл. 23 то да се управлява от управителен съвет. Чл. 28 регламентира учредяването да се осъществява със султанска заповед, а чл. 31 изисква учредителният договор да се съставя пред Търговското съдилище и др. Практиката обаче показва, че впоследствие същите изисквания се прилагат и при дейността на акционерните дружества [Русев, И. 1996, с. 32 – 33]. С добавка от 1860 г., която е заимствана от френската нормативна база по този въпрос, към Търговския закон от 1850 г. се уреждат търговските съдилища, а в централните за всеки вилает градове се създават търговски апелативни съдилища. През 1862 г. се приема нов закон, който е почти пълно копие на френския „Code de commerce” и урежда отношенията в морската търговия. Надграждането в правно отношение на регламентациите, касаещи модерните за времето търговски институции и отношенията между тях, продължава с приемането на нови закони [Русев, И. 1996, с. 33 – 34].

Търговският закон от 1850 г., както и приложенията от 1860 и 1862 г., макар че на практика не се прилагат, дават на българските предприемачи знания, свързани с тяхната ежедневна дейност. За сериозния интерес към тях свидетелства фактът, че до Освобождението на два пъти – през 1866 и 1871 г. – те са издадени на български език. Първото издание, под заглавие „Царски Търговски Законник”, е реализирано в Русе от Стоил Д. Попов, а второто, което е издадено в Цариград като част от първи том на сборника „Пълно събрание на Държавните Закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя”, е осъществено от сина на видния габровски търговец от епохата на Възраждането Станчо Арнаудов, Христо Арнаудов. Османският търговски закон действа и в свободна България до 1 януари 1898 г., когато влиза в сила първият български търговски закон, който е приет на 29 май 1997 г. [Русев, И. 2015, с. 133].

Теметтуат дефтерът от 1845 – 1846 г. дава информация за професионалната ангажираност на жителите на Арбанаси в средата на XIX век. Най-много са сапунджиите и чападжиите. Има само по един арабаджия, забит, копринар, сиркеджия, фъчаджия, халач, ханджия, хизмтекар и черчия [Георгиева, Г. 2014, с. 59]. Прави впечатление малкият брой на главите на семейства, за които основният поминък е земеделието. Те са само 15 души, които в процентно отношение са едва около 6,5% от

населението на Арбанаси. Дори към тази група да се прибавят констатираните трима бахчеванджии [Георгиева, Г. 2014, с. 95, 99, 156], които също се занимават със земеделска дейност, общата картина не се променя. От друга страна, земеделието не е техният единствен поминък. Четиринадесет души от тях си осигуряват допълнителни доходи от кираджийство, като в някои от случаите приходите от този вид дейност са по-големи от тези от обработването на земи [Георгиева, Г. 2014, с. 60]. Тези данни показват, че и в средата на XIX в. земеделието заема малка част от стопанската дейност на арбанасчани. За задоволяване на нуждите на фамилията повечето домакинства притежават лозе или градина, а по отношение на домашните животни най-често отглеждат крава и кон, който най-вероятно се използва при търговските пътувания. На базата на факта, че в теметтуат дефтера са регистрирани само по един кон и една крава на хане, в своето изследване Гергана Георгиева основателно излага предположението, че този документ следва известно унифициране в записването на имуществото. В процентно отношение 54% от домакинствата, или в количествено изражение 126 от тях, имат кон, а 35%, или 81 домакинства, имат крава [Георгиева, Г. 2014, с. 57]. Едва 8 домакинства притежават вол [Георгиева, Г. 2014, с. 57], което може да бъде обяснено с факта, че този вид животни се използват по-често при обработването на земеделски площи, а земеделието в Арбанаси не е водещ стопански отрасъл. Това се подкрепя и от факта, че именно тези семейства притежават и овце, а овцевъдството е дейност, която до голяма степен е свързана със земеделието. В теметтуат дефтера са отбелязани 10 домакинства, ангажирани с отглеждането на овце [Георгиева, Г. 2014, с. 57]. Магаретата са само три [Георгиева, Г. 2014, с. 57], което показва, че жителите на селището, които имат нужда от транспортно средство, могат да си позволят покупката и отглеждането на сравнително по-скъпите като стойност и издръжка коне. Това, макар и косвено, е показателно за сравнително високия жизнен стандарт на арбанасчани през този исторически период. Тези факти показват, че приоритет за основната част от жителите на селището са занаятите и търговията, като много често занаятчиите сами пласират своята продукция, което ги причислява и към групата на търговците. Потвърждение за това е дейността на производителите от най-широко представения еснаф в Арбанаси в средата на XIX в., този на сапунджиите, които сами продават произведения сапун в околните села. Той е съставен само от християни и се състои от 85 души, сред които има 26 калфи. Те представляват 37% от общия брой на жителите на Арбанаси в активна трудова възраст [Георгиева, Г. 2014, с. 60]. Друг факт в подкрепа на това твърдение е този, че 54 на брой или 23% от домакинства, от които 50 християнски и 4 мюсюлмански не притежават земи и приходоносна недвижима собственост, което води до извода, че те се издържат чрез практикуваната от тях професия в сферата на занаятите или чрез осъществяване на търговия [Георгиева, Г. 2014, с. 55], дейности, които много често се осъществяват паралелно. Това обяснява и противоречието между свидетелството на арбанасчанина Димитър Папазов, че голяма част от жителите на селището се занимават с търговия и сравнително малкото професии, отразени в теметтуат дефтера, които са свързани с този вид стопанска дейност. В този документ са записани само три категории професии, представителите на които могат да се причислят към групата на търговците на дребно. Такива са чаръкчиите, които са 12 и са само християни, парчаджиите – 8 души и един черчия [Георгиева, Г. 2014, с. 73]. С търговия се занимават и бакърджиите, според Димитър Папазов десетина души, които „прекупували изработения бакър било в Арбанаси или в Търново и го разпродавали.” [Папазов, Д. 1937, с. 75]. Този факт се потвърждава и от теметтуат дефтера, според който те са 15 души [Георгиева, Г. 2014, с. 63 – 64]. Според същия извор в Арбанаси има четирима джамбази, които са мюсюлмани [Георгиева, Г. 2014, с. 62]. В своите спомени от втората половина на XIX в. Димитър Папазов твърди, че в селището има соватчии и джелепи, и посочва следните имена: Христо Атанасов Домузчоолу, Атанас Чамуров, Иван Домузчоолу, Димитър Домузчоолу, Стефан Чамуров, и др. [Папазов, Д. 1937, с. 76]. Тази информация не се потвърждава от теметтуат дефтера, като Гергана Георгиева обяснява това с евентуална промяна на основната стопанска дейност или записване на едно и също лице в различните извори с една или друга едновременно упражнявани професии, които често са близки. Един от примерите, които привежда, е случаят със записания под № 33 в теметтуат дефтера Христо, син на Танас като сапунджия, а в списъка на спомоществователите на книгата на Иван Симеонов „Ὁδηγός της εὐσεβείας” (Пътеводител на благочестието) същият жител на Арбанаси е записан като джелепин [Георгиева, Г. 2014, с. 68 – 69].

Теметтуат дефтерът от 1845 – 1846 г. дава ясна картина по отношение на декларираните приходи на жителите на Арбанаси в средата на XIX век. Доход над 1000 гроша имат 11% от главите на семейства,

между 900 и 960 гроша – 1%, между 800 и 872 гроша – 4%, между 700 и 775 гроша – 4%, между 600 и 682 гроша – 6%, между 500 и 590 гроша – 9%, между 400 и 490 гроша – 15%, между 300 и 392,5 гроша – 25%, между 200 и 297,5 гроша – 16% и между 100 и 195 гроша – 9%. [Георгиева, Г. 2014, с. 52]. Най-високият регистриран доход е 2030 гроша. Принадлежи на Никола, син на Иван от махала „Поп Христо”. Като негова професия е записано определението парчаджъ (търговец на дребно). На негово име не са регистрирани недвижими имоти, а само една крава и един кон [Георгиева, Г. 2014, с. 54]. В регистъра не е записана неговата къща, защото в преброяването са включени само имотите, които носят приходи. Фактът, че в дефтера са записани само дюкяните, които се отдават под наем, налага извода, че тези, които се ползват от собственика, също както и къщите, не се смятат за приходоносни имоти и не се облагат с данък [Георгиева, Г. 2014, с. 57]. Тези факти показват, че приходите на въпросния Никола, син на Иван, който принадлежи към търговското съсловие, са предимно от неговата търговска дейност [Георгиева, Г. 2014, с. 54].

Анализът, който представям в следващата част от изложението, е мой и е базиран изцяло на данните от публикувания от Г. Георгиева тематичен дефтер за Арбанаси за 1845 – 1846 г. в нейната монография „Арбанаси през XV – XIX век. Социално-икономически профил” [Георгиева, Г. 2014, с. 92 – 176].

Най-богатите жители на селището, които имат годишен доход от 1000 до 2030 гроша, са двадесет и четирима (11%). Сред тях най-масово е представена групата на парчаджиите, които са шестима, като трима от тях са арбанасчаните с най-висок приход. Това са гореспоменатият Никола, син на Иван от махала „Поп Христо”, с доход от 2030 гроша, Гино, син на Иван от махала „Поп Никола” – 1760 гроша и Панайот, син на Гьорги от махала „Поп Никола” – 1706,5 гроша. Останалите трима представители на тази професия са заемащите седма, петнадесета и двадесет и втора позиция по годишни приходи, съответно Панайот, син на Марко от махала „Поп Христо”, с годишен доход от 1 440 гроша, Панайот, син на Танас от махала „Поп Марин” – 1180 гроша и Маргарид, син на Танас от махала „Поп Никола” – 1 005 гроша. Средният годишен доход на посочените парчаджии е 1520,20 гроша. Сред най-заможните жители на Арбанаси има и петима сапунджии, които в зависимост от доходите си заемат съответно пето, девето, десето, единадесето и дванадесето място. Това са Димян, син на Никола от махала „Поп Марин”, с доход от 1470 гроша, Иван, син на Аврам от махала „Поп Христо” – 1365 гроша, Иван, син на Устойко от махала „Поп Танас” – 1340,5 гроша, Христо, син на Танас от махала „Поп Христо” – 1325 гроша и Христо, син на Михал от махала „Поп Христо” – 1320 гроша. Техният среден годишен доход е 1364,10 гроша. Представителите на чаръкчиите са четирима и заемат шестнадесето, деветнадесето, двадесето и двадесет и трето място. Доходът на първия представител на тази професионална група, чието име не е разчетено, е 1110 гроша. Той е жител на махала „Поп Никола”. Останалите трима са Костадин, син на Кир от махала „Поп Христо”, с приход от 1035 гроша, Йорго, син на Никола от махала „Поп Танас” – 1020 гроша и Савин, син на Димо от махала „Поп Христо” – 1 002 гроша. Средният годишен приход на тези чаръкчии е 1 039,25 гроша. В групата на най-проспериращите жители на Арбанаси фигурират и четирима бакърджии. Това са Никола, син на Димитре от махала „Поп Марин”, с доход 1470 гроша, Моско, син на Васил от махала „Поп Танас” – 1270 гроша, Димитре, син на Райко от същата махала – 1100 гроша и Парашкева, син на Манчо, също от махала „Поп Танас” – 1100 гроша, които според своите приходи заемат съответно четвърта, тринадесета, а последните двама са с еднакъв доход и делят седемнадесета и осемнадесета позиции, като средният доход на тези бакърджии е 1235 гроша. В групата на най-заможните арбанасчани влизат и двама бакали. Това са заемащите четиринадесета и осемнадесета позиции Костадин, син на Вангел от махала „Поп Христо”, с доход от 1207,5 гроша и Истате, син на Ненчо от същата махала, с доход от 1062,5 гроша. Списъкът на двадесет и четиримата жители на Арбанаси, които имат най-високи приходи в периода 1845 – 1846 г., се допълва от заемащия шеста позиция Йорго от махала „Поп Христо”, чиято професия не е разчетена, имащ доход от 1450 гроша, заемащият осма позиция поп Танас, син на Йорго с доход от 1285 гроша, и Иван, син на Пано от махала „Поп Танас”, който е земеделец и има приход от 1006,5 гроша. Всички тези двадесет и четирима арбанасчани са християни. От същото вероизповедание са и жителите на Арбанаси, които имат доход от 900 до 960 гроша. Това са Йорго, син на хаджи Илиие от махала „Поп Христо”, който по професия е записан като бакал, с доход от 960 гроша и Истан, син на Христо от махала „Поп Марин”, който е регистриран като сапунджия и има доход от 937,5 гроша. Най-състоятелният мюсюлманин е хаджи Исмаил, син на Мустафа, който

е джамбазин и има годишен доход от 860 гроша. Към тази група жители на селището, които имат приход от 800 до 872 гроша, спадат трима сапунджии: Иван, син на Райко от махала „Поп Танас“, с годишен доход от 870 гроша, Иван, син на Юрдан от същата махала – 817,5 гроша и Ланбри (Ламбри), син на Ганчо от махала „Поп Марин“ – 805 гроша. Същата група се допълва от двама чаръкчии: Устуян, син на Кръсто (Кръстю) от махала „Поп Никола“ – 865 гроша и Никола, син на Янаки от махала „Поп Марин“ – 811 гроша и 10 пари, един терзия – Киро, син на Димитре от махала „Поп Марин“ – 860 гроша, и един свещеник – поп Марин – 872 гроша.

В групата с най-ниски доходи, до 195 гроша, в теметтуат дефтера са регистрирани двадесет и трима глави на домакинства. Сред тях най-много са чападжиите, които са тринадесет. Шестима от тях са жители на махала „Поп Танас“, петима на махала „Поп Никола“ и по един на махалите „Поп Христо“ и „Поп Марин“. С най-висок годишен приход е Дойне (Дойно), син на Кръстю от махала „Поп Христо“ с доход от 190 гроша, а с най-нисък е Истанко, син на Христо от махала „Поп Никола“, с доход от 25,5 гроша, който е и най-ниският приход, отразен в този документ. В тази групата от жители на селището спадат трима представители на сапунджийския занаят, сред които има един майстор с доход от 165 гроша и двама калфи с приходи съответно 150 и 180 гроша, един кюркчия с доход от 160 гроша, един калфа коюмджия – 100 гроша, един калфа терзия – 150 гроша, един калфа абаджия – 180 гроша, един кираджия – 150 гроша, един хизметкяр – 150 гроша и един жител без регистрирана професия – 120 гроша. Средният доход на най-бедните жители на Арбанаси е 143 гроша и 98 пари. Те са само християни. В теметтуат дефтера има само един данъкоплатец без регистриран доход, което в сравнение с голямото количество регистрирани бедни хора в градове като Видин и Шумен [Георгиева, Г. 2014, с. 51] показва сравнително високия жизнен стандарт на жителите на Арбанаси.

Разпределението по махали на представителите на най-големия еснаф, този на сапунджиите, е следното: махала „Поп Христо“ – 28, от които 7 калфи, махала „Поп Танас“ – 21, от които 1 калфа, махала „Поп Никола“ – 18, от които 11 калфи и махала „Поп Марин“ – 18, от които 7 калфи, като всички са християни. Сред сапунджиите най-висок годишен доход има гореспоменатият Димян, син на Никола от махала „Поп Марин“, чийто доход е 1470 гроша. Приходът му от сапунджийство е 800 гроша. Към тази сума са добавени още 400 гроша приход на сина му Никола, също от сапунджийство. Така на сметката на Димян от този вид стопанска дейност са записани приходи от 1 200 гроша, а разликата от 270 гроша до 1470 е от приходи от лозя и друг вид собственост. В теметтуат дефтера са регистрирани и други сапунджии, към чиито доходи са записани и доходите на членове на техните домакинства. Такъв е примерът с Иван, син на Аврам, чийто общ годишен приход е 1365 гроша. От практикуваната от него професия има доход от 500 гроша, но към него е прибавен и приходът на неговия син Димо, също от сапунджийство, който е 700 гроша. Към дохода на друг сапунджия, Гьорги, син на Недялко (общо 680 гроша, а от сапунджийство 400), е включен и този на неговия брат Гино (250 гроша), също от сапунджийство. Такъв пример откриваме и при калфите сапунджии. Към приходите на представителя на тази група Джико, син на Джелю (общ доход от 761 гроша и 5 пари, от които 300 от сапунджийство), е добавен и доходът на неговия син Точо (300 гроша) от същия вид дейност. Тези факти показват, че в действителност хората в Арбанаси, които се занимават с този занаят, са повече от регистрираните в дефтера като сапунджии 85 души. Най-ниският доход при майсторите сапунджии е 165 гроша. Регистриран е на името на Истане, син на Зарне, от махала „Поп Танас“, а записаният на негово име приход от продажба на сапун по селата е 120 гроша. Сред калфите сапунджии най-висок доход има гореспоменатият Джико, син на Джелю, с общ годишен приход от 761 гроша, като от сапунджийство е 300 гроша. В тази група с най-висок доход от 500 гроша, придобит от сапунджийство, е Лефтер, син на Аврам, който няма земя и недвижимо имущество. Притежава само един кон. Най-ниският регистриран доход при калфите сапунджии е 150 гроша и принадлежи на Христо, син на Янаки, който също няма земя и друг източник на доходи. Средният годишен доход на майсторите сапунджии в периода 1845 – 1846 г. – около 538 гроша и 60 пари, този на калфите сапунджии е около 345 гроша и 65 пари, а като цяло за представители на този занаят е около 442 гроша. Представените примери показват и това, че някои от калфите сапунджии имат по-висок доход от някои майстори, регистрирани в теметтуат дефтера като представители на същата професия.

В теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. в Арбанаси са регистрирани 15 бакърджии, от които 1 калфа и 1 чирак, като всички представители на тази професионална група са християни. Тяхното

разпределение по махали е следното: махала „Поп Христо” – 4, махала „Поп Танас” – 7, махала „Поп Никола” – 2, от които 1 калфа и 1 чирак и махала „Поп Марин” – 2. Сред тях има двама, които нямат земя и недвижимо имущество. Това са Васил, син на Тома от махала „Поп Никола” с доход 300 гроша и Никола, син на Зкдир от махала „Поп Марин”, с доход 400 гроша. И при двамата не са регистрирани други приходи освен тези от практикувания от тях занаят. Сред бакърджиите най-висок доход има Никола, син на Димитре от махала „Поп Марин”, с годишен приход от 1470 гр., от които 1200 от бакърджийство. С най-нисък доход е Добри, син на Христо, който е единственият регистриран като калфа в този еснаф. Жител е на махала „Поп Никола”, а неговият доход е 260 гр., от които 200 гр. от бакърджийство. Единственият регистриран като чирак е Устуян, син на Алекси, от махала „Поп Никола”, с годишен доход 400 гр., от които 250 гр. от бакърджийство. Средният доход на представителите на този еснаф за периода 1845 – 1846 г. е 683,44 гроша.

В теметтуат дефтера са регистрирани 12 чаръкчии, чието разпределение по махали е следното: махала „Поп Христо” – 4, махала „Поп Танас” – 2, махала „Поп Никола” – 5 и махала „Поп Марин” – 1. Всички представители на този еснаф са християни. Сред тях има един, чийто доход не е разчетен. Той е единственият представител на този еснаф, който не притежава земя и недвижимо имущество. Най-високият регистриран доход сред чаръкчиите е 1110 гр., а като приходи от чаръкджилък и търговия са записани 700 гроша. Името на този чаръкчия не е разчетено, но става ясно, че е жител на махала „Поп Никола”. Най-ниският доход е 297,5 гр. и принадлежи на Тодор, син на Апостол, от махала „Поп Христо”. Средният доход на представителите на тази професионална група е около 775,91 гроша. Към регистрираните доходи на двама от чаръкчиите са включени и тези на техните синове. Към общия доход от 1035 гр. на Костадин, син на Кир, от махала „Поп Христо”, от които 600 гр. са от чаръкчийство, са прибавени и приходите от 200 гр. на неговия син, придобити от същия вид дейност. Такъв е и случаят със Савин, син на Димо от същата махала, към чийто общ доход от 1002 гр., от които 500 гр. са спечелени от практикуваната от него професия, са прибавени и приходите на неговия син Никола в размер от 250 гр., придобити също от чаръкчийство.

Като парчаджии в теметтуат дефтера са записани 8 души. Най-високият доход от 2030 гр. принадлежи на вече споменатия Никола, син на Иван от махала „Поп Христо”, който е и жителът на Арбанаси с най-висок доход за периода 1845 – 1846 година. Той притежава само един кон и една крава. Неговият основен приход, който е само от парчаджийство, е 2000 гроша. Най-ниският регистриран доход е 600 гроша и принадлежи на Костадин, син на Михо, от махала „Поп Никола”, като от парчаджийство същият печели 300 гроша. Към неговия приход е записан и този на сина му Танас, който е също 300 гр., но придобит от сапунджийство. Костадин е единственият сред парчаджиите, който няма земя и недвижимо имущество. Има само още един представител на този еснаф, чийто приход е под 1000 гроша. Това е Никола, син на Устуян, от същата махала с общ доход 775 гр., а от практикуваната от него професия – 500 гроша. Средният годишен доход на представителите на този вид стопанска дейност е около 1309,56 гр. и е най-високият в Арбанаси.

Немалка е и групата на бакалите – 10 души. Разпределението им по махали е следното: махала „Поп Христо” – 5, махала „Поп Танас” – 1, махала „Поп Никола” – 2 и махала „Поп Марин” – 2. С най-висок доход е регистриран Костадин, син на Вангел, от махала „Поп Христо”. Неговият общ доход е 1207,5 гр., като само от бакалство е 900 гроша. Сред представителите на този вид стопанска дейност има само още един с доход над 1000 гроша. Това е Истате, син на Ненчо, от същата махала с годишен приход от 1062,5 гр., от които от бакалство – 900 гроша. Най-ниският доход в групата на бакалите е 300 гроша. Принадлежи на Марин, син на Моско, от махала „Поп Никола”, който няма регистрирана земя и недвижимо имущество и единствените му приходи са от бакалството. Сред представителите на тази професионална група има още един, който няма земя и недвижима собственост. Това е Петре, син на Киро, от махала „Поп Никола”, чийто доход само от бакалство е 600 гроша. Средният доход на регистрираните в теметтуат дефтера като бакали през периода 1845 – 1846 г. е 676,45 гроша.

В теметтуат дефтера като терзии са регистрирани 8 души, от които 6 калфи. По махали са разпределени по следния начин: махала „Поп Танас” – 3 (калфи), махала „Поп Никола” – 1 (калфа), махала „Поп Марин” – 4, от които 2 калфи. Най-високият доход от 860 гр. е на Киро, син на Димитре (вероятно Кирил Димитров Русович), от махала „Поп Марин”, който е записан като „терзи”, а приходът му от практикувания занаят е 700 гроша. Другият представител на тази професионална група, който

също е записан като „терзи“, е Иван, син на поп Атанас, от същата махала. Неговият годишен доход е 467 гр., от които 350 гр. от терзийство. Най-ниският доход е 150 гр. и принадлежи на Димитре, син на Христо от махала „Поп Никола“, който е регистриран като „терзи калфа“. Няма земя и недвижимо имущество и единственият му приход са споменатите 150 гр. от практикувания занаят. Сред регистрираните като представители на тази професионална група има още двама, които нямат земя и недвижима собственост. Това са Иван, син на Димитре, от махала „Поп Танас“ и Момчо, син на Пено, от махала „Поп Марин“. И двамата са регистрирани като калфи и имат приход от по 200 гроша само от терзийство. Средният годишен доход на представителите на терзийския еснаф е 357,75 гроша.

В теметтуат дефтера като кюркчийи са записани 5 души, чието разпределение по махали е следното: махала „Поп Христо“ – 2, махала „Поп Танас“ – 1 и махала „Поп Марин“ – 2. С най-висок доход от 720 гр. е Алекси, син на Костадин, от махала „Поп Христо“, като неговият приход от кюркчийство е 600 гроша. Най-ниският доход сред представителите на тази професионална група е 160 гр. и принадлежи на Йорго, син на Чонко, от махала „Поп Марин“, като поради непълно разчитане на текста на дефтера не е ясно каква част от тази сума е придобита от неговата професионална дейност. Всички представители на кюркчийския еснаф в Арбанаси притежават земя и недвижима собственост. Техният среден годишен доход за периода 1845 – 1846 г. е 410,40 гроша.

Регистрираните като джамбази са четирима и са представители на мюсюлманската общност в селището. Сред тях най-висок доход от 860 гр. има хаджи Исмаил, син на Мустафа, чиито приходи от джамбазлък са 500 гр., а още 300 гр. получава от отдадено от него под наем кафене. Представителят на тази професионална група с най-нисък доход е Салих, син на Мустафа. Той е единственият джамбазин, който не притежава земя и недвижимо имущество, а неговият приход, придобит само от джамбазлък, е 300 гроша. Средният годишен доход за 1845 – 1846 г. на представителите на тази професионална група е 521,25 гроша.

Като касапи са записани само трима жители на Арбанаси. Един от тях е мюсюлманин – Абди, син на Халил, с годишен доход от 245 гр., от които от касаплък – 200 гроша. Най-висок доход сред регистрираните представители на тази професионална група има Йорго, син на Кочо, от махала „Поп Танас“ с годишен приход от 660 гр., от които 600 гр. от практикувания занаят. С най-нисък доход е Янаки, син на Тодор, жител на махала „Поп Марин“, с приход от 280 гр., от които 250 гр. от касаплък. И тримата притежават земя и недвижимо имущество, а техният среден годишен доход е 395 гроша.

Регистрираните като кираджии в теметтуат дефтера са само четирима от жителите на Арбанаси, но както стана въпрос по-горе, с този вид дейност се занимават и 14 от земеделците в селището. Двама от записаните като кираджии в Арбанаси са мюсюлмани, а другите двама са християни. Сред тях с най-висок общ годишен доход е Сариф, [?] син на Сюлейман. Неговият приход е 480 гр., от които 300 от кираджийство. С най-нисък доход е Христо (името на неговия баща не е разчетено) от махала „Поп Танас“, който единствен от кираджиите не притежава земя и недвижимо имущество. Неговият годишен приход, само от кираджийство, е 150 гроша. Средният доход на записаните в теметтуат дефтера като кираджии за 1845 – 1846 г. е 365 гроша.

Като земеделци в теметтуат дефтера са регистрирани 15 жители на Арбанаси. От тях 9 са християни, а 6 – мюсюлмани. Почти всички от представителите на тази професионална група притежават ниви и лозя. Не са записани ниви срещу имената на двама от тях, а лозя – поне срещу името на един земеделец.⁹ Отделните представители на този вид стопанска дейност имат ниви, които варират от 1,5 дьонюма (на Хюсеин, син на Мустафа) до 30 дьонюма (на Трифон, син на Гьорги, от махала „Поп Марин“) и лозя от 1 дьонюм (трима земеделци, от които двама мюсюлмани и един християнин) до 4,5 дьонюма (на Иван, син на Пано, от махала „Поп Танас“). Всички земеделци притежават волове. Осем от тях притежават крави и/или телета, четирима – коне, а шестима – овце, чийто брой заедно с агнетата варира между 5 и 30 глави. Най-високият доход от 1006,5 гр. принадлежи на Иван, син на

⁹ Това е записаният в дефтера под № 134 Йорго, син на Устойан от махала „Поп Танас“. В този документ има един жител на Арбанаси, за когото не е ясно дали притежава лозе. Това е записаният под № 27 Мехмед Али, син на Мехмед. На негово име е регистрирана нива от 14 дьонюма, както и друг вид поземлена собственост, като текстът, който се отнася за нея, не е напълно разчетен и е представен по следния начин: ... [?] 1,5 дьонюма. Можем да предположим, че става въпрос за лозе или градина.

Пано, от махала „Поп Танас“. Но прави впечатление, че по-голямата част от неговите приходи не са от земеделие, а от кираджийство и търговия – общо 700 гроша. Той е единственият сред земеделците, който има регистриран приход от търговия. Има още двама представители на тази група, които имат по-високи доходи от кираджийство, отколкото от земеделие. Това са Хюсеин, син на Мустафа (общ приход – 609 гр., от които от кираджийство – 385,5 гр.) и Йорго, син на Устойан, от махала „Поп Танас“ (общ доход – 403,5 гр., от които от кираджийство – 250 гр.). Приходите на земеделците от кираджийство варират от 150 до 385,5 гроша. В тази статистика не е включен доходът от този вид дейност на гореспоменатия Иван, син на Пано, защото регистрираната срещу неговото име в дефтера сума от 700 гр. е сбор от приходите му от кираджийство и търговия. Единственият земеделец, който няма регистриран приход от кираджийство, е Петко, син на Недо, от махала „Поп Христо“. Вероятно и затова той е представителят на тази професионална група с най-нисък годишен доход от 354 гроша. Той е и единственият от регистрираните като земеделци, към чийто общ доход (354 гр.) е включен и този на сина му Пено от 200 гр. с неизвестен произход, понеже тази част от текста на дефтера не е разчетена. Средният годишен доход на земеделците мюсюлмани е около 588,08 гр., а на християните, представители на този вид дейност – около 497,94 гроша. Средният годишен доход на всички земеделци в Арбанаси е около 543 гр., от които техният среден годишен приход само от кираджийство е около 210,42 гроша.

Към групата на земеделците можем да причислим и бахчеванджиите (градинарите). Като такива в теметтуат дефтера са регистрирани трима от жителите на Арбанаси: двама мюсюлмани и един християнин. От тях с най-висок общ годишен доход от 310 гр. е Искендер, син на Осман, от който 250 гроша са от градинарство. Най-ниският доход – 250 гр., е от дейност, определена като „лозеванджилък“, и принадлежи на Илийе, син на Устуян от махала „Поп Никола“, който няма други доходи и не притежава земя и недвижимо имущество. Останалите двама представители на тази професионална група имат земя и недвижимо имущество. Искендер има 1 дьонюм лозе, дойна крава и кобила. Ахмед, син на Абди, притежава 2 дьонюма лозе, дойна крава, кон и нива 8 дьонюма, която е записана като отдадена под наем. И тримата нямат регистрирани градини, което налага предположението, че те са наемни работници, освен ако не са разработили като такива дворовете на своите домове.

Сериозна е групата от жители на Арбанаси, записани като чападжии. Като такива в теметтуат дефтера са регистрирани 31 жители на селището, от които 7 мюсюлмани и 24 християни. По махали християните чападжии са разпределени по следния начин: махала „Поп Христо“ – 3, махала „Поп Танас“ – 11, махала „Поп Никола“ – 5 и махала „Поп Марин“ – 5.

Все още не е напълно изяснено конкретното в случая съдържание на понятието „чападж“, което е използвано при регистрацията на тази професионална група. Според речника на османотурския език на Редхаус тази дума има две значения. Едното определя тези хора като сапъори, тоест селяни, които са свързани с това задължение и са освободени от данъци [Георгиева, Г. 2014, с. 67]. По-правдоподобно в случая изглежда другото значение – копач. Г. Георгиева изтъква, че в своя публикация, посветена на теметтуат дефтерите, Мюбахат Кютюкоглу причислява чападжиите към групата на наемните работници, заедно с аргатите и гюндедекчиите. Според Г. Георгиева най-вероятно става дума за градинари и в подкрепа на това твърдение се позовава на автобиографията на Георги Кърджиев, в която той определя свой роднина като бахчеванджия, който често отсъства, „защото е по печалба във Влашко.“ [Георгиева, Г. 2014, с. 66 – 67]. В теметтуат дефтера за 12 от чападжиите е записано, че нямат земя и недвижимо имущество. За един това не е изрично написано, но и не съществува регистрация за такива. От горепосочените общо 13 представители на тази професия, които не притежават земя и недвижимо имущество, мюсюлманите са двама, а християните единадесет. Към доходите на двама от чападжиите са регистрирани и тези на членове на техните домакинства. Към приходите на Парашкева, син на Устойко, от махала „Поп Христо“ са записани тези на сина му Истан, придобити от търговия, в размер от 120 гроша, а към доходите на Недялко, син на Истато (Истано), жител на махала „Поп Никола“, са регистрирани 250 гр. на записания като „бакал чирак“ Иван, без да се уточнява каква е роднинската връзка между тях. Най-високият доход сред чападжиите е 553,5 гр., от които 350 гр. от чападжийство, и принадлежи на Мехмед, син на Сюлейман. Най-ниският, който е записан на непритежаващия земя и недвижимо имущество Истанко, син на Христо, от махала „Поп Никола“ е 25,5 гр., който е придобит само от практикуваната професия. Това е и най-ниският регистриран в теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. доход в Арбанаси. Средният годишен приход на чападжиите

мюсюлмани е около 351, 64 гр., а на техните колеги християни съответно 228, 82 гроша. Средният годишен приход на всички чападжии в Арбанаси е около 290,23 гроша.

Според данните на теметтуат дефтера берберите в Арбанаси през периода 1845 – 1846 г. са трима, от които двама калфи. Единият калфа е мюсюлманин, а другите двама бербери са християни. Най-висок доход от 360 гр. има Йованчо, син на Янаки от махала „Поп Христо”. Неговият приход от практикувания занаят е 300 гроша. С най-нисък общ доход е регистрираният като бербер калфа Петре, син на Димитре, от махала „Поп Танас”. Той е единственият сред берберите, който не притежава земя и недвижимо имущество, и неговият доход от 250 гр. е вследствие само от практикуваната от него професия. Единственият мюсюлманин, представител на тази професионална група, е регистрираният като бербер калфа Хюсеин, син на Сюлейман, с общ годишен доход от 290 гроша. Той има най-ниския доход, придобит само от берберство – 200 гроша. Средният годишен доход на представителите на тази професионална група е 300 гроша.

Абаджиите също са трима, като всички са християни. Двама не притежават земя и недвижимо имущество, а единият е калфа. С най-висок доход от 440 гр., от които 350 гр. от практикувания занаят, е единственият притежаващ земя и недвижимо имущество сред представителите на тази професия – Истате, син на Киро, от махала „Поп Марин”. Най-ниският доход е 180 гр., от които 150 от абаджийство и принадлежи на записания като калфа Ангел, син на Петко, от махала „Поп Христо”. Средният годишен доход на абаджиите е около 273,33 гроша.

Като дюлгери в Арбанаси през този период са записани двама жители на селището. Те са християни и притежават земя и недвижимо имущество. Техният среден годишен доход е 337,5 гр., а само от практикувания занаят е 300 гроша.

Като куюмджии (златари) в периода 1845 – 1846 г. са записани двама жители на Арбанаси. И двамата са регистрирани като калфи. Това са Танас, син на Киро, който е жител на махала „Поп Марин”, с доход от 240 гр., от които 150 гр. от куюмджийство, и Костадин, син на Коно, от махала „Поп Танас”, който не притежава земя и недвижимо имущество, а приходите му в размер от 100 гр. са от практикувания занаят.

Свещениците в селището са шестима. Разпределението им по махали е следното: махала „Поп Христо” – 1, махала „Поп Танас” – 1, махала „Поп Никола” – 1 и махала „Поп Марин” – 3. Всички притежават земя и недвижимо имущество. Най-висок годишен доход от 1285 гр. е регистриран на името на поп Танас, син на Йорго, от едноименната махала, но към тази сума е прибавен и приходът на неговия син Никола от 750 гр., придобити от бакалство. С най-висок самостоятелен доход е поп Марин, син на поп Атанас, жител на едноименната махала, който освен свещеник е и учител в Арбанаси. Неговият годишен доход е 872 гр., от които 500 гр. от свещеничество и учителстване. Най-нисък приход има поп Никола, син на Дириган – 260 гр., от които 200 гр. от свещеничество. От пряката си дейност като духовници арбанашките свещеници получават между 200 и 250 гр., като, както стана дума по-горе, срещу името на поп Марин е записана общата сума от 500 гр., придобита от свещеничество и учителстване. Средният годишен доход на свещениците е 562 гроша.

В теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. са записани само двама жители на Арбанаси, срещу чиито имена няма регистрирани професии: Яни Истате, син на поп, от махала „Поп Танас” с доход 120 гр. и Никола, син на Костадин, от същата махала с приход от 370 гр., от които 100 гр. от наем на сапунджийница и 150 гр. от наем на дюкян. В същия документ фигурира и един жител на селището с неразчетена професия – Исмаил, син на Исмаил, с годишен доход от 445 гроша.

Картината, представена от теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г., се допълва от 1 черчия (амбулантен търговец) – Аврам, син на Христо, жител на махала „Поп Танас” с годишен доход 675 гроша., 1 фъчъджия (бъчвар) – Осман, син на Исмаил, с доход 547, 5 гр., от които 450 гр. от бъчварство, 1 халач (дръндар, даракчия) – Мехмед, син на Хюсеин, с доход от 255 гроша, 1 хизметкяр (слуга, прислужник) – Устойко, син на Иван, от махала „Поп Марин” (не притежава земя и недвижимо имущество), с доход от „хизметкярлък” 150 гр., 1 забит – Хасан, син на Мехмед (няма земя и недвижимо имущество), с доход от 400 гр., 1 каззас (копринар) калфа – с неразчетено собствено име от махала „Поп Марин” с доход 210 гр., от които 150 гр. от „казазлък”, 1 записан като „саркджлък иле малуф” – Лефтер, син на Йорго, от махала „Поп Никола”, с доход 420 гр., от които 300 гр. от „саргчилък”, 1, който „служи като менфул” – Йорго (името на неговия баща не е разчетено) от махала „Поп Христо” с годишен доход

1450 гр., от които 1000 гр. от парчаджлък. Последният пример не е изолирано явление, а е един от немалкото посочени по-горе, които са показатели за това, че голяма част от жителите на Арбанаси не се ограничават в рамките на професията, с която са регистрирани. Понякога допълнителните дейности им носят по-високи приходи, отколкото „основната”. Изворите доказват, че в голямата си част арбанасчани се занимават с широк кръг от доходоносни дейности и това е един от факторите, на които можем да отдадем относителния стопански просперитет на селището.

Позитивното развитие на Арбанаси в стопанско отношение, след възстановяването му от кърджалийското опустошение, продължава до третата четвърт на XIX век. Започналият през този период упадък на селището е продължителен процес, който е обусловен от комплексни фактори. В най-широк аспект един от тях са световните икономически кризи, които имат сериозно отражение и в пределите на Османската империя, която след Кримската война е в пряка зависимост от западните капитали. Великите сили използват като правно основание за намеса във вътрешните дела на Империята включването на текста на Хатихумаюна от 1856 г. в съдържанието на Парижкия мирен договор от същата година [Садулов, А. 2000, с. 262]. През периода 1854 – 1874 г. османската държава тегли при крайно неблагоприятни условия 14 външни заема. През 1875 г. нейният държавен дълг възлиза на 5,3 милиарда франка. В резултат от световната икономическа криза от 1857 – 1858 г. през 1861 г. Османската империя изпада в остра финансова криза, която води до падане на стойността на турската лира. Последвалата световна икономическа криза от 1873 г. предизвиква сериозни сътресения в Империята, чийто бюджетен дефицит за периода 1874 – 1875 г. достига над 5 милиона лири. В тази обстановка през 1875 г. правителството е принудено да обяви финансов фалит [Косев, К. 1968, с. 17].

Друг сериозен фактор за западането на Арбанаси е изместването на основните търговски пътища. Това до голяма степен се обуславя от отварянето на долното течение на р. Дунав за европейската търговия през 30-те години на XIX век [Русев, И. 2015, с. 75 – 76]. Този факт, както и осигуряването след 1856 г. на свобода на корабоплаване по Дунав [Паскалева, В. 1986, с. 244 – 250] увеличава значението на дунавските пристанища, за сметка на селищата от вътрешността. Статутът на реката е определен от клаузите на Парижкия мирен договор, с който се уреждат отношенията в Европа след края на Кримската война [Садулов, А. 2000, с. 261]. Картината се допълва и от изградената през 1866 г. железопътна линия между Русе и Варна. Промяната в стопанската конюнктура принуждава част от предприемачите от вътрешността на българските земи да преместят своите седалища и дейност в пристанищните градове. Информация за такива случаи намираме и в гръкоезичната част от архива на Търговска къща „Братя Русович” – с. Арбанаси. В писмо на Кирил Русович от 20 ноември 1874 г. до неговия син Панайот Русович бащата уточнява, че писмото ще бъде изпратено „*през Русчук, чрез господин Димитри Мирчу, който е търговец в Русчук, но е търновец.*” („*μεσὸν ρουχτζούκι μέσον τῷ κυρ Διμητρὶ Μήρτζου ὅτιος ἦνε ἐμπορὸς εἰς ρουχτζούκι πλὴν ἦνε τουρνοβαλῖς.*”) [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 30, л. 10]. В друго писмо, отново от Кирил Русович до Панайот Русович, от 23 август 1880 г. откриваме информация за друг търновец, който развива търговска дейност в Букурещ: „*[Намирацията се] в Букурещ господин Пасхалис Д. Кантарджи, [който е] търновец [и] брат на жената на нашия Димитрис Янулов беше тук и говорих да Ви приеме и това е друга [възможност за работа, освен тази] при Станкович... Да минете през Букурещ и да отидете в магазина му и да му предадете поклони от моя страна...*” („*ὁ ἐν Βουκουρεστί Κυρ Πασχάλης Δ. Κανταρτζή Τουρνοβαλῖς Γηγεκαδελφὸς τοῦ Διμητρὶ μαζ Γιανουλοφ ἦταν ἐνταῦθα καὶ ὁμίλισα δια να σας δεχθῇ καὶ ἦνε σχεδὸν τῷ δηπλουν εἰς τῷ ηχεν ἀπο τον Σταγκοβιτζ...να περασιτε Ἐν Βουκουρέστη καὶ να ἵπαγητε στὼ καταστημὰ του καὶ τον Προσφερνετε Προσκληνησμοῦς ἐκ μερος μου*”) [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 31].

Несъмнено влияние върху стопанското развитие на селищата в българските земи оказват и промените в териториално-административната структура чрез приетия на 7 ноември 1864 г. Закон за вилаетите. С този акт се създава Дунавският вилает, а определянето на Русе за негов административен център дава допълнителен тласък в стопанското развитие на пристанищния град.

Отрицателно влияние за стопанското и демографско развитие на Арбанаси оказва и фактът, че привилегиите, предоставени на селището от султанските фермани, се пренебрегват, а по-късно, през 1839 г., са официално отменени от Гюлханския хатишериф [Костов, Д. 1959, с. 27].

Тезата, че стопанският упадък на Арбанаси започва да се усеща през третата четвърт на XIX в. се подкрепя от спомените на Димитър Папазов, които са издадени в средата на 30-те години на XX в.

В тях авторът твърди, че „до преди 65 – 70 години животът в Арбанаси бе доста оживен” [Папазов, Д. 1937, с. 75].

В обстановката на ограничените стопански възможности в Арбанаси през този период някои от предприемчивите жители на селището са принудени да се преселят в градове, които предлагат големи възможности за реализация, като Търново, Горна Оряховица, Свищов, Русе, Варна, Разград, Попово и др. Изследователите допускат, че развиващите през третата четвърт на XIX в. търговска дейност във Варна братя Атанас и Георги Попови са с арбанашки произход [Русев, И. 2015, с. 383]. Писар (счетоводител) на една от първите български банки, а именно варненската „Звезда”, създадена през 1863 г., е роденият в Арбанаси Константин Тодоров Арабаджиев, който е и първият български учител в крайморския град. По-късно К. Арабаджиев се занимава с търговия, а след Освобождението се установява в Търново, където изпълнява длъжността на държавен ковчежник [Русев, И. 2015, с. 537]. През 1868 г. известният повече с революционната си дейност арбанасчанин Иларион Драгостинов се установява в Русе, където се занимава с търговия. През 1872 г. заедно с Игнат Стоянов създават комисионерска търговска къща. Дватама съдружници поддържат контакти с Цариград, Виена, Букурещ, Галац и Одеса. Една година по-късно, през 1873 г., И. Драгостинов започва самостоятелна търговска дейност [Русев, И. 2015, с. 624 – 625]. Други арбанасчани се установяват в Букурещ: Спирос Константинов, Константин Чокан, Костаки Русович (Константин Русович) и Иларион Русович [Костов, Д. 1959, с. 29]. По-голяма част от останалите в Арбанаси жители са ангажирани с търговия на дребно в своите кръчми, бакалии, фурни, кафенета и други дюкяни като абаджийски, кожухарски, бръснарски, ковашки и др. [Костов, Д. 1959, с. 29]. От запазения, изписан на гръцки език търговски тефтер от 1878 г. в архива на търговска къща „Братя Русович” – село Арбанаси, разбираме, че през същата година дюкян в селото има и един от местните предприемачи – Кирил Димитров Русович [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 56, л. 1 гръб]. Някои от жителите на Арбанаси се ориентират към търговия по околните села, както и в по-отдалечени в районите на Попово и Разград [Костов, Д. 1959, с. 28]. Това се потвърждава и от информацията, която получаваме от гореспоменатия тефтер, според който Кирил Русович също осъществява търговска дейност в Разград. С дата 11 февруари 1878 г. откриваме списък на стоки, изпратени в споменатото селище, на обща стойност 2259, 20 гроша, а по-нататък става дума за изчистване на сметка от продажби в Разград на стойност 1701 гроша [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 56, л. 10 гръб].

В началото на XX в. единствените по-богати търговци в Арбанаси са братя Чамурови и братя Николови, които търгуват с добитък и стопанисват последната запазена кирхана в селището, чието производство се ограничава до три казана годишно. Представителите на най-големия еснаф в средата на XIX в. – този на сапунджиите – се преселват в околните села. Голяма част от мъжете са също по селата, занимавайки се с кръчмарство и бакалство. Други, около 30 души, работят като градинари в Източна България, а още толкова практикуват същата дейност във Влашко. Един от малкото по-заможни жители на Арбанаси в началото на XX в. е сарафинът Иван Илиев. Най-развитият отрасъл, макар и в ограничени мащаби, е животновъдството. По-слабо е застъпено земеделието, от което водещ отрасъл е лозарството. Не се практикуват занаяти [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 99 – 100]. В началото на двадесетото столетие повечето от църквите в селото са затворени, а в тях се провеждат служби само на храмовите празници. Редовно функционира само църквата „Св. Димитър”, в която служи единственият по това време свещеник в селището [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 102]. Наследниците на богатите някога жители на Арбанаси живеят бедно, като значителна част от тях намират препитание в други населени места.

В заключение можем да обобщим, че основният поминък на първите заселници на Арбанаси е животновъдството. Местните търговци – джелепи – предприемат търговски пътувания както в пределите на Османската империя, така и извън нейните граници. Скотовъдството и търговията с животни са предпоставка за развитието на занаятите, свързани с преработката на суровините, които осигуряват тези видове дейност.

Ограничените площи на обработваемите земи, както и фактът, че те са неплодородни, налагат естествени ограничения в развитието на земеделието. Поради неблагоприятните условия за отглеждане на зърнени култури жителите на Арбанаси се насочат към лозарство и градинарство. Тези дейности оставят трайни следи в стопанското развитие на селището и през XIX в.

През първата половина на XVI в. в стопанския живот на Арбанаси навлиза отглеждането на копринени буби. Тази дейност, макар и не основна, а осигуряваща допълнителни доходи, е съхранена и през XIX в.

Превръщането през втората половина на XVI в. на Арбанаси в дервенджийско селище, а впоследствие във вакъф, дава сериозен тласък, в позитивен аспект, за неговото стопанско развитие и води до увеличаване на демографския му потенциал. В края на XVII в. са застъпени широк спектър от занаяти, които задоволяват ежедневните нужди на населението.

Най-сериозната част в стопанската дейност на жителите на Арбанаси заема търговията. Местните търговци осъществяват активна дейност както в Европа, така и в далечни земи на изток (Индия и Персия). През XVII в. търгуват с Италия, Унгария, Полша и Русия. Значителен е броят на арбанасчаните, които през XVII и XVIII в. са членове на „гръцките“ компании в Трансилвания и Унгария и участват активно в тяхното управление. Жителите на Арбанаси поддържат тесни контакти с влашката аристокрация, представители на която имат имоти в Арбанаси.

Анализът на наличната изворова база разкрива, че Арбанаси достига пика на своя икономически разцвет през XVII и XVIII век. През този период има значителен брой търговци – бератлии. Повратна точка в развитието на селището, в това число и в стопански аспект, е опустошаването и разграбването му от кърджалиите през 1798 година. Въпреки че през първата половина на XIX в. новите заселници възстановяват Арбанаси и съхраняват неговите стопански и културни традиции, то не успява да достигне своя икономическия и демографски потенциал от предходните две столетия. Позитивното стопанско развитие на селището след възстановяването му от кърджалийския погром продължава до третата четвърт на XIX в. Започналият през този период упадък е продължителен процес, който е обусловен от съвкупност от фактори от политическо и икономическо естество, които водят до сериозни промени в стопанската конюнктура и „географията“ на търговията в българските земи. Част от наследниците на заможните някога арбанашки търговци се ориентират към търговия на дребно в околните селища и в регионите на Разград и Попово. Други намират препитание като градинари в Източна България и Влашко. В обстановката на ограничените стопански възможности в Арбанаси през този период някои от предприемчивите жители на селището се преселват в градове, които предлагат по-големи възможности за реализация, като Търново, Горна Оряховица, Свищов, Русе, Варна, Разград, Попово и др. Най-развитият отрасъл в Арбанаси през този период, макар и в ограничени мащаби, е животновъдството. По-слабо е застъпено земеделието, от което водещ отрасъл е лозарството. Не се практикуват занаяти.

Стопанските традиции, архитектурата, манталитета, облеклото и имотното състояние на жителите на Арбанаси, през по-голямата част от неговото съществуване, му придават облик по-скоро на малък град, отколкото на село. До към периода на Освобождението в Арбанаси кипи сравнително активен стопански живот, след което упадъкът, започнал през третата четвърт на XIX в., постепенно завладява селището, като в началото на XX в. то окончателно е загубило своя блясък, характерен за предходните столетия.

3. Просветното дело в Арбанаси през Възраждането

Според един от първите изследователи на Арбанаси, Димитър Папазов, още в стари времена жителите на селището са получавали грамотност както в килиите, прилежащи към църквите, така и в някои арбанашки къщи. Обучението се е провеждало предимно от свещеници и по-рядко от миряни [Папазов, Д. 1937, с. 4]. Тези килийни училища са били посещавани не само от жителите на Арбанаси, но и от приходящи ученици от околните селища (Горна Оряховица, Лясковец и др.) [Папазов, Д. 1937, с. 10]. Несъмнено, преподаването се е осъществявало на гръцки език, който е „официален” в Арбанаси още от неговото създаване и е общ за неговите жители. Според Димитър Костов в селото са функционирали гръцки училища още през XVII в. [Костов, Д. 1959, с. 35].

Другият консолидиращ фактор за жителите на Арбанаси е православието, чийто център през този период е Цариградската патриаршия, а нейният официален език също е гръцкият.

Най-ранната категорична информация за съществуването на училище в Арбанаси намираме в грамота на Александър Ипсиланти Бранковяну (1774 – 1782). Тя е издадена в Букурещ на 3(14) юни 1779 г. и публикувана в българската историография в превод на новобългарски език от Иван Тютюнджиев. Поради важността на този документ по отношение на разглеждания въпрос ще си позволим да го цитираме в пълния му обем: *„От всички добри, милосърдни и полезни дела най-богоугодно и най-полезно е доброто дело, което се прави за градската общност [обществена полза], отколкото за един единствен човек; само това, което е за вечността и за много години, отколкото онова временното и за малко години; и онова, което се прави за полза на душата, отколкото за тялото; и колкото [се прави] всичко това по-безпримерно, в това число добродетелността и помощта, което се прави за създаването и издръжката на училищата за елинско образование, защото сред тях се дадоха много начини [видове] обучение и се печели по-солидно [по-твърдо] похвалната мъдрост, която украсява [увенчава] човешкия живот повече, отколкото всички останали добрини, дарява хората с чистата светлина и съвършеното щастие, което е [се състои] в познаването на Бога и на Божиите дела, за което добиване на мъдростта оставиха всичките телесни [плътски] печалби [наслади] и удоволствия и се отдадоха на училището и се направиха просветени и избрани и в целия свят се хвалят [славят] и се прославят; затова още всички императори и владетели с много разходи създадоха училища за образование, за да украсят [облагородят] нравите и обичаите на поданиците си, за да блести и се умножава сред народа им тази чистота и светлина на мъдростта.*

Заради това и моя милост, удостоверявайки ме Господ Бог с властта на Царя Румънска [Влашко], за да расте повече и да преуспява тази добра и голяма полза, и колкото би било във възможността да се излекува тази неграмотност [неукост] която се шири сред християнския народ реших, моя милост, богоугодно и за духа и за живота, за добро и обща полза, да се създаде едно училище за елинско образование за сметка на хазната на моя милост, в [на] някой благороден град, [град на честта], където биха имали нужда от това образование и ни показаха на него, честния [благородния] и [предан] вярващ болярин на моя милост Янаке Вилара, бивш велик чашиник, че в града, който се казва Арванитохори е имало и в предишно време училище на господарска [владетелска] издръжка; който град е съседен на Гърново и е епархията на пресветия Гърновски митрополит, където живеят благородни мъже и заможни търговци, които имат нужда и желаят училище и даскали. Моя милост пресметнах, че също в по-горе споменатия град, наречен Арванитохори повторно [отново] ще се прави и създаде училище за елинско образование, в което да се предава в 2 – 3 класа, а за заплащане на онзи даскал отреждам моя милост за всяка година 250 камъка [буци] сол от мина, обаче тези 250 буци сол да ги плати ковчежникът [интендантът] на мините без никакво противене и без никакви противоречия – за всяка буца сол по 1 талер, през месец, които пари да се дават на даскала за елинско образование; и назначих моя милост и 4 благородни епитропи, заможни търговци от този град, Янаки Оче, Атанасие Антониу, Константин Диаманди и Параскива Хаджи Гец, за да се грижат не само да вземат тези 250 талера всяка година от ковчежника на мините и да плащат заплатата на даскала според разпореждането, което направих моя милост, за да се пази и работи това училище винаги за помен и наша душевна полза, още да се

обмисли и намери даскал, обучен и успял в добри дела и по-твърдо вярващ в правата вяра, укрепнал във вярата и знанията на Източната църква, за да расте и да се ползва това, което ще се изучава в това училище, за успеха в изучаването на добрите дела, които са по-добрата и по-отбраната част на философията и да имат те добрите дела като един път, отворен към образованието, ако някак си този даскал не бъде прав, с чиста вяра в църковните науки на изтока или бъде безполезен или недоучен, или да не си дава зор [или да не е прилежен] с учениците си така, както се полага, тогава горепосочените 4 епитропи да бъдат задължени да намерят друг даскал полезен [оправен] и старателен [усърден] и да го назначат на мястото на другия; а ако се случи на някого от тези 4 епитропи, според човешките задължения, или смърт, или друга случайност, тогава тримата епитропи, които остават, да изберат друго лице полезно и дейно и да го сложат на мястото на изчезналия; тази милост я имаше този град и от други братя покойни владетели, според както видях моя милост и от хрисовула на негова милост покойния Константин Николае воевода от 1732 година.

Тоест, за да се запази тази милост непоклатима (ненарушима), потвърдих я и моя милост чрез този хрисовул на моя милост; моля (заповядайте) и други братя в Христа владетели, които след нас ще се удостоят от Господа Бога да бъдат владетели на тази страна, да потвърдят тази милост и с хрисовули на техни милости и отново тази милост да бъде вземана под внимание и потвърждавана и от други; потвърдих моя милост този хрисовул (тази грамота) със собствената вяра на моя милост, аз Александру Ипсиланти воевода, и с вярата на прелюбимите ми синове Константин воевода и Димитрашко воевода и с целия съвет на благородните и верните велики боляри на Дивана на моя милост: Димитраке Гика – велик бан, Пана Филипеску – велик ворник на Горната страна, Димитрашку Раковица – велик ворник на Долната страна, Йоан Морзу – велик логофет на Горната страна, Григоре Бълян – велик логофет на Долната страна, Николае Брънковяну – велик ковчежник, Янаке Въкьреску – велик главнокомандващ, Константин Ралет – велик постелник, Димитрашко Панаитаке – велик ключар, Йордаке Караджа – велик виночерпец [чашиник], Александру Гречану – велик столник, Григоре Баласаке – велик комис, Пантази Серезли – велик слуджер [интендант], Алексе Николае – велик питар и управителят Янаки Морзу – велик логофет и се написа този хрисовул в петата година на първото мое управление [господарстване] тук в Царя ромъняска [Влашко]), в града на моя милост, Букурещ, в годината от сътворяването на света 7287, а от избавлението 1779, 3 юни, от Константин, славянския даскал [даскал по български] от княжеското славянско училище от св. Георги Стари” [Тютюнджиев, И. 1999, с. 70 – 73].

От съдържанието на цитирания документ става ясно, че през 1779 г. със спомоществателството на Александър Ипсиланти Бранковяну в Арбанаси се създава гръцко училище. Не случайно в описанието на селището от края на XVIII в. тогавашният свещеник на църквата „Св. Никола” определя жителите като „благородни, любочестни, гостоприемни и всички учени” [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 92]. Цитираната по-горе грамота ни информира, че това се прави „повторно [отново]”, защото такова училище е било учредено от Константин Николае още през 1732 г. Информация за наличието на даскал през този период намираме в приписка в една гръцка книга от личната библиотека на Димитър Попсимеонов, която е постъпила в Народната библиотека в София през 1931 г. и се съхранява под сигнатура Rgr. XVIII.1. Поради това, че заглавна ѝ страница не е запазена, не е установено нейното наименование. Тази книга е известна от публикацииите на Йордан Попгеоргиев [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 86 – 123] и Димитър Папазов [Папазов, Д. 1937, с. 1 – 94], които я определят като „една църковна книга от библиотеката на дядо Димитраки” или „една сбирка от църковни книги от библиотеката на дядо Димитраки” [Димова, М. 2011, с. 449 – 450]. Гореспоменатата приписка гласи: „[На] 8 септември 1740 [година] умря даскал Коста Орманчо от чума. Бог да го прости! “ (1740 *σεπτεμβρίῳ* 8 *ἀναπαύθηκεν ὁ Κῶνστας ὁ δάσκαλος ὁ ὠρμάντζος ἀπὸ τὴν πανούκλα. ὁ θεὸς σὺνχορέσι τον*) [Димова, М. 2011, с. 458]. Съществуването на тази личност се потвърждава от друга приписка, която информира, че неговата жена, на име Теодора, е починала на 27 септември 1744 г. (1744 *σεπτεμβρίῳ* 27 *ἀναπαύθηκεν ἡ γυνὴ κατὰ κυρίακῳ κόνζα ὠρμάντζῳ ὀνόματι θεωδόρα. τῷ χριστικῷ. ὁ θεὸς σὺνχορέσι τὴν*) [Димова, М. 2011, с. 458]. В същата книга има бележка от още по-ранен период със следното съдържание: „[На] 9 февруари 1711 [година], [в] ден петък убиха Константин на капитана и Папа-

димос. Бог да ги прости! Написа господин Коста, педагог. Така да е за да се помни.” (1711 *φεβρουαρίῳ 9 εἴμερα παρασκευῇ ἐσκότοσαν τον κονζαντίνῳ τοῦ καπητάνῳ και τον παπαδίμῳ. ὁ θεὸς σιυχорέσι τους. ὁ κύριος κονσῶα πεδαγῳγὸς ἐγγραψεν. Καὶ ἔξο εἰς ἐνθήμερι.*) [Димова, М. 2011, с. 459]. Можем да предположим, че авторът на приписката е гореспоменатият даскал Коста Орманчо. Но дори и да не става въпрос за същата личност, е очевидно, че свидетелството е написано от човек, който се идентифицира като „педагог”, тоест като даскал или в най-широк смисъл човек, свързан със съществуващ през 1711 г. в Арбанаси образователен и възпитателен процес. Няколко гръкоезични приписки от 1768 г. върху страниците на старопечатни книги от Арбанаси са написани от даскал Кириак Орманчо, който според Иван Снегаров е бил учител в селището [Снегаров, И. 1937, с. 143].

Вероятно създаденото през 1779 г. със спомоществователството на Александър Бранковяну училище в Арбанаси преустановява своята дейност след опустошаването на селището от кърджалиите през 1798 г., когато голяма част от жителите му го напускат окончателно [Владов, В. 2012, с. 191]. От този период (края на XVIII и началото на XIX в. [Георгиева, Г. 2014, с. 82]) до нас е достигнало името на един даскал, работил в Арбанаси – поп Симеон. Той е бил и една от видните личности в селището. Служил е като енорийски свещеник в църквата „Св. Атанас” и е бил учител в килийното училище, прилежащо към същата църква. Смята се, че негов ученик е поп Стойко Владиславов – бъдещият Врачански епископ Софроний. След като овдовява, поп Симеон се оттегля в манастира „Св. Троица”, където остава до края на живота си [Костов, Д. 1959, с. 32]. Той е първият известен представител на своя род, чиито наследници също се отличават със сериозен за времето интерес към познанието.

Синът на поп Симеон – Георги Попсимеонов, подписващ се като Георгиос папа Симионидис [Владов, В. 2012, с. 194], е роден през 1789 г. [Папазов, Д. 1937, с. 79]. Известен е също и като Георги Чорбаджи или Георги Анагност [Папазов, Д. 1937, с. 78]. Започва своето образование при баща си, а по-късно постъпва в елинското училище в Свищов. Там негови учители са Емануил Васкидович и Христати Павлович. След завръщането си в Арбанаси се залавя с търговска дейност [Владов, В. 2012, с. 194] и получава брат за правото да упражнява международна търговия [Папазов, Д. 1937, с. 78]. Георги Анагност се изявява и като обществена личност. В продължение на 24 години изпълнява длъжността на каза векили в Търново [Папазов, Д. 1937, с. 79]. От 1826 до 1869 г. е редовен член на търновския меджлис [Данова, Н. 2000, с. 92]. Д. Папазов го описва като „човек строго морален и много религиозен. Почитан бе той и уважаван от всички заради неговата лоялност, честност и справедливост. За него православието бе нещо свято, възвишено.” [Папазов, Д. 1937, с. 79].

Голяма част от информацията за Арбанаси, в това число, свързаната с образованието в селището, достигнала до наши дни, е резултат от дейността на Георги Анагност и неговия син Димитър (Димитраки) Георгиев Попсимеонов, които старателно записват събития от живота на селото в полетата на книгите от богатата семейна библиотека [Георгиева, Г. 2014, с. 84 – 85].

Димитър Попсимеонов е роден на 28 март 1827 г. в Арбанаси. След като завършва начално образование в родното село, следва в Патриаршеското училище в Куручешме, Истанбул. След завръщането си в родния край става учител по музика (*μουσικοδιδάσκαλος* и *πολυγράφος καὶ μουσικός*). Предполага се, че е бил и секретар на Търновската митрополия. Голяма част от времето прекарва в своята библиотека, отдаден на книгите [Владов, В. 2012, с. 194]. Животът на Георги Анагност и Димитър Попсимеонов е показателен за духовните процеси, протичащи в българските земи и в частност в Арбанаси през този период. И двамата се формират като личности под силното влияние на гръцкия език и култура. Бащата твърдо остава под това влияние, като по време на църковните борби отстоява мнението, че българите не трябва да се отделят от Цариградската патриаршия, докато синът, макар и възпитаник на гръцките училища, като представител на следващото поколение, се насочва към самостоятелно усвояване на българската писменост [Костов, Д. 1959, с. 33 – 34].

След разграбването и опустошаването на Арбанаси от кърджалиите в него се заселват много хора от околните села и Балкана. В началото на XIX в. тези заселници, предимно българи, възстановяват селището, макар и не в мащаба от предходните векове, като съхраняват неговите стопански и културни традиции. Въпреки че не забравят родния, българския език, те сравнително бързо възприемат употребата на традиционния от векове за Арбанаси гръцки език [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 98].

За да разберем в дълбочина причините, определящи силното влияние на гръцкия език и култура в българските земи, особено в епохата на Възраждането, трябва да вникнем в „духа” на времето,

формиран от просвещенските идеи в Европа и отражението им в Османската империя, най-вече сред християнското население на Балканите. Предпоставките, които обуславят доминирането на гръцкия език и култура в българските земи, са комплексни и се проявяват на фона на обезглавената след османското нашествие Българска православна църква и замирането на книжовната дейност след бурния възход на Килифаревската и Търновската книжовна школа [Владов, В. 2012, с. 29].

Цариградската патриаршия и част от оцелялата византийска аристокрация не споделят съдбата на българското духовенство и българската аристокрация. След падането на Константинопол някои висши архиепиеи и оцелели представители на аристократичните византийски фамилии проявяват склонност към сътрудничество със завоевателите. Възниква идеята за превръщането на османската държава в държава на гръцкия народ чрез превземане на империята отвътре. Дори патриарх Геннадий II Схоларис (1454 – 1456; 1462; 1464) прави опити да приобщи султан Мехмед II Завоевателя (1444 – 1446; 1451 – 1481) към християнството [Владов, В. 2012, с. 38]. Така гръцкият етнически елемент сравнително рано прониква във високите етажи на османското управление. Цариградската патриаршия се превръща в единствен легитимен представител на православните християни в империята [Владов, В. 2012, с. 7]. Още от средата на XV в. тя се превръща в част от административната система на Османската държава. Нейното влияние става още по-значимо след ликвидирането на Ипекската патриаршия (1766 г.) и Охридската архиепископия (1767 г.) [Владов, В. 2012, с. 19]. Цариградската патриаршия е толерирана още от Мехмед II с цел завръщането на гръкоезичното население в завладяната и опустошена от османците столица, както и с цел засилване на противоречията между източното православие и католическия Запад. Цариградският патриарх е издигнат до „милетбаши“ и „етнарх“ на поданиците християни. Патриаршията получава сериозни стопански привилегии и широки юридически правомощия, надхвърлящи тези, които е ползвала и упражнявала през предходния византийски период. Така висшето православно духовенство се утвърждава като новогръцка феодална класа (слой), която е пряко зависима от османската власт и чиято основна отговорност пред султана е осигуряване на лоялността на православните поданици на империята [Владов, В. 2012, с. 28].

Друга предпоставка, довела до доминирането на гръцкия език и култура сред православните християни в Османската империя, са силните позиции на гръцката търговска и лихварска буржоазия в Леванта [Владов, В. 2012, с. 7], голяма част от която е неразривно свързана с Цариградската патриаршия [Владов, В. 2012, с. 38]. Фактът, че гръцките земи са разположени в периферията на Османската държава, а някои от тях, като Йонийските острови, остават извън пределите на Империята, както и сравнително ранното създаване на гръцки търговски колонии в Централна и Западна Европа [Данова, Н. 1980, с. 25 – 26] обуславят и по-ранно възприемане от гърците на идеите на Европейското просвещение. Това е съпътствано и с по-ранно възприемане на новите икономически отношения от гръцкия етнос в сравнение със съседните балкански народи [Данова, Н. 1977, с. 45]. Гръцкият език се превръща в официален език на търговците от Балканския полуостров. По този въпрос Д. Папазов пише в своите спомени: „Бащата на генерал Сапунджиев е учил при даскал Сигала в гръцкото училище, понеже, като син на търговец, за търговията е имал нужда да знае гръцки език.“ [Папазов, Д. 1937, с. 9].

Поради изложените дотук фактори от политическо, икономическо и географско естество гърците влизат в ролята на посредник между идеите на модерния свят и останалите балкански народи. От своя страна, българската интелигенция осъзнава, че приобщаването към европейската цивилизация е немислимо без повишаване на образованието на българите [Владов, В. 2012, с. 7]. В съществуващите килийни училища преподаването е свързано предимно с обучение по четене, писане и изучаване на църковни книги. Светските знания са слабо застъпени [Владов, В. 2012, с. 5]. Това прави този вид училища неспособни да осъществят връзката между модерния свят и българите. Единствената институция, която е в състояние да изпълни тази мисия в началото на XIX в., са т. нар. елински училища, които дават по-широки познания, отговарящи на потребностите на епохата. Така в края на XVIII и началото на XIX в. новогръцката култура и образование се превръщат в посредник при европеизирането на младата българска буржоазия. Резултатите от тяхното влияние върху българите имат широк спектър – от повърхностно подражание до тотално гърчеене, провокирано от политическите, икономическите и културни предимства, които предоставя този акт [Димитров, А. 1987, с. 32]. Още през XVIII в. този процес е констатиран от френския дипломат и пътеписец Еспри-Мари Кузиниери: „Бях забелязал вече, че хората от тази народност [т.е. българите, б. пр.] се отъждествяват по-лесно с гърците,

които населяват градовете с епископ и където следователно имат училища. Те, изглежда, се смятат по-изискани, когато следват гръцки училища и че там са придобили знания, които само българското образование не би могло да им даде..." [Цветкова, Б. 1975, с. 375]. За актуалността на същото явление свидетелства и съвременникът на събитията от средата на XIX в. Пандели Кисимов: „в онова време у нас гърцизмът още блещеше; евгенис (благороден) беше всякой българин, който знаеше гръцки." [Кисимов, П. 1897, с. 4].

Елински училища възникват в редица селища в българските земи, основно в диоцеза на Търновската и Пловдивската митрополии, които играят важна роля за разпространението на елинското образование. Такива училища се създават в Свищов (1815 г.), Котел (1819 г.), Сливен (1810 и 1825 г.), Карлово (1826 г.) [Владов, В. 2012, с. 5], Търново (1819 г.) [Владов, В. 2012, с. 7] и други селища.

Широкото навлизане на гръцкото образование в българските земи през Възраждането, както и вековните гръкоезични традиции в Арбанаси, са предпоставките, които обуславят съхраняването на гръцкия език в селището след неговото възстановяване от кърджалийския погром. Влияние върху този процес, още от предходните векове, оказва и желанието на лишеното от собствена държавност православно българско население да отъждестви като свои водачи и закрилници търновските митрополити. Те, както и подопечните им епископи, с много малки изключения, са представители на гръцкия етнос [Тютюнджиев, И. 2007, с. 77] и носители на гръцка култура. Такова отношение е засвидетелствано в приписка на книжовника от XVII в., йеромонах Даниил, който определя търновския владика Гавриил като „моя господар и владетел" [Тютюнджиев, И. 2007, с. 35 – 36].

Гръцкото езиково и културно влияние в Арбанаси се „подхранва" от постоянното присъствие на търновските митрополити в селището. Неговият избор за второ седалище на търновския архиепiscop вероятно е провокиран не само от стопанския му просперитет и географската близост до митрополитския център Търново. От една страна, населеното предимно с християни Арбанаси е предоставяло по-висока степен на сигурност за живеене, а от друга, търновските владци са се чувствали повече в „свои води" сред гръкоезичното му население [Тютюнджиев, И. 2007, с. 57]. Проведените в селището археологически разкопки, както и информацията в официални документи на Търновската митрополия, дават основания да се приеме, че от първите десетилетия на XVII в. до края на XVIII в. в Арбанаси функционира митрополитска резиденция. Нейната дейност се свързва с църквата „Рождество Христово" и прилежащия към нея манастирски комплекс. Не случайно през 1794 г. в същата църква се провежда изборът на Софроний Врачански за епископ на едноименната епископия. Този избор е осъществен от „епископите, които се намират под светата Търновска митрополия, по покана и разрешение на високопреосвещения и богоизбран светотърновски митрополит и екзарх на цяла България, почитаемия ни кириарх и владика г. г. Матей, като се събрахме в светия и пречисти храм на господата нашего Исуса Христа, който се намира в Арбанаси" [Тютюнджиев, И. 2007, с. 56 – 57, 456]. Факти, разкриващи значимостта на селището като втори митрополитски център, откриваме и в действията на търновския владика Герасим (1658 – 1673), който провежда своите срещи с одринския митрополит Неофит (декември 1664) и йерусалимския патриарх Нектарий (януари 1665) както в Търново, така и в Арбанаси [Тютюнджиев, И. 2007, с. 241]. Според гръцката историография търновският митрополит Йосиф II (1714 – 1722) има сериозен принос за утвърждаването на селището като гръцки духовно-просветен център [Тютюнджиев, И. 2007, с. 287]. От значение за поддържането на гръцкия език и култура в Арбанаси е и обстоятелството, че с цел събиране на помощи в него често са пребивавали духовници от Атон, Цариград и Йерусалим [Тютюнджиев, И. 2007, с. 58 – 59]. Призив за набирането на средства за Божии гроб към жителите на Арбанаси откриваме в едно писмо от йерусалимския патриарх Доситей II (1669–1707), което е адресирано до православните в „... Търново, Арбанаси, в Ловеч, в Плевен, в Ятрополие (Етрополе), във Враца и останалите градове и места, подчинени на най-святата митрополия Търново..." [Тютюнджиев, И. 2007, с. 453].

Присъствието на търновските митрополити в Арбанаси е засвидетелствано и през XIX в. По този въпрос Д. Костов пише: „Те летували с месеци в Арбанаси, имали дори техни къщи в селото. Старата къща на Болеца станала конак на търновския митрополит Неофит. Къщата на Бранкованите била подарена на арбанашката община и е служила за лятно пребиваване на гръцките владци. В Арбанаси летували и владците от Ловеч и другаде ... Тия висши гръцки духовници прекарвали дори по-голямата част от годината в Арбанаси и внасяли поквара сред

някои арбанашки семейства, а също и гръцки дух и език не само в църквите и училището, но и в сред семействата.” [Костов, Д. 1959, с. 30]. Не случайно след изгонването си от Търново, преди да замине окончателно за Цариград, последният гръцки търновски владика Григорий е отседнал в къщата на Бранковяните в Арбанаси [Костов, Д. 1959, с. 36 – 37]. По-конкретна информация относно тези събития дава следната приписка: „На 1867, март 15¹⁰, изпъдихме Григория владиката на Търновската митрополия, и отиде на Арбанаси в същата година.” [Начев, В., Ферманджиев Н. 1984, с. 182]. Според Иван Снегаров „скоро е заминал за Цариград” [Снегаров, И. 1935, с. 252]. Според Вера Бонева това се случва чак през октомври 1869 г. [Бонева, В. 2010, с. 906, 1083]. Тезата, че Григорий се намира в Арбанаси през 1869 г., се потвърждава и от спомените на съвременника на събитията Д. Папазов, свързани с ръкополагането за свещеник на един от учителите във взаимно училище в Арбанаси: „Поп Иванчо стана свещеник след смъртта на баща си, мисля в 1869 г., и опопен бе от последния гръцки владика Григория, който живееше в Арбанаси в къщата, принадлежеща някога на семейството Бранкован, забегнало в Букурещ” [Папазов, Д. 1937, с. 9]. Потвърждение за продължителния престой на Григорий в Арбанаси откриваме в два от гръкоезичните документи на фонд 963К. Първият [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 43], изготвен в Арбанаси на 13 ноември 1867 г. и заверен с подписа и печата на Григорий, дава основание да приемем, че към същата дата (13 ноември 1867 г.), тоест почти десет месеца след установяването му в селото, той все още се намира в него, а заминаването му за Цариград трябва да бъде отнесено към по-късно време. В случая интерес представлява и фактът, че след предаването на владишките одежди и другите инсигнии на архиерейската власт на търновските първенци, при напускането на Търново [Бонева, В. 2010, с. 658] Григорий запазва личния си печат. В подкрепа на това мнение е съпоставката на печата, поставен върху цитирания документ [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 43], и печата, поставен върху друг документ [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 46] също от фонд 963К, който е от 1862 г.

Допълнително основание в подкрепа на тезата, че Григорий е прекарал продължително време в Арбанаси, вероятно изчаквайки решението за съдбата на митрополитската катедра в Търново, в контекста на борбите на българите за църковна независимост, откриваме в друга архивна единица от фонд 963К. Тя представлява снимка, на чийто гръб с почерка на арбанашкия предприемач Кирил Русович е написано: „Този по[р]трет е [направен] в дома на Богородица¹¹. [В] бахчата¹². Беше [там] и човекът на светия Търновски митрополит, който е седнал, Димитрис служител¹³. Тази снимка я направи г[осподин] Аристидис, секретар на Великотърновския [митрополит] г[осподин] Глигориос.” („αὐτὶ το ποτρετό ἦνε στο σπητὴ τῆς Πανάγιας. ὁ Ποχτζεζ ἦτον καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ Ἁγίου Τουρνοβοῦ ὅπου ἦνε καθημενος Δημητρὶς τζοποκτζῖς τοῦ. Αὐτον τον εὔγαλε ὁ κυρ Αἰσθηδῆς Γραματηκος του Μεγαλ. Τουρνοβοῦ Κυρ Γληγορηος.”) [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 51]. Този текст недвусмислено показва, че става дума за служители на владиката Григорий и че вероятно снимката е направена в градината на манастира „Св. Богородица” в Арбанаси. Този факт, макар и косвено, дава основание да допуснем, че след като служителите от най-близкото обкръжение на Григорий се намират в селището, то и самият владика е също там. Върху цитирания документ Кирил Русович е отбелязал: „1868 или 1869” („1868: ἢ 1869:”) [ДА – ВТ, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 51]. Можем да допуснем, че това колебание е свързано с несигурност относно годината, в която е направена снимката, и не поставя под съмнение престоя на Григорий в Арбанаси и през двете посочени години. Бележката дава основание да приемем, че престоят на Григорий в Арбанаси е действително продължителен и обхваща не само 1867 и 1868 г., а и поне част от 1869 г. Цитираните исторически извори, от една страна, потвърждават продължителния престой на последния, подопечен на Цариградската патриаршия Търновски митрополит в Арбанаси преди окончателното му отпътуване за Цариград. От друга страна, дава основание да

¹⁰ Начев, В., Ферманджиев Н. 1984, с. 254, бел. 780: След известни протакания и оглушки на 18 март (не на 15, както е дадено в приписката) той се отеглил и установил в Арбанаси.

¹¹ С голяма доза сигурност можем да предполагаме, че става въпрос за манастира „Св. Богородица” в Арбанаси.

¹² Градина.

¹³ В документа е написана думата τζοποκτζῖς от турската дума çobukçu – човек, който се грижи за султанските лули. В по-широк смисъл се използва със значение на служител.

допуснем, че поне една от причините за установяването на Григорий не в някое от другите селища в региона, а именно в Арбанаси и продължителният му престой в него се дължи на това, че в Арбанаси се е чувствал в „свои води”. В този акт откриваме още едно свидетелство за високата степен на гръцкото културно и езиково влияние в селището дори през втората половина на 60-те години на XIX в.

Така в среда, пропита от влиянието на гръцките култура и език, вероятно дори в по-висока степен от повечето селища в българските земи, през 1839 г. и в Арбанаси се създава училище от нов тип – т. нар. взаимно училище (*αλληλοδιδασκίον σχολεῖον*). Неговото учредяване е следствие от възприемането на модерните и прогресивни тенденции на епохата [Владов, В. 2012, с. 191].

Взаимоучителната метода е пренесена от Индия във Великобритания през 1797 г. от Андрю Бел (1752 – 1832), като той въвежда в нея редица подобрения. Тази метода се използва и от Джоузеф Ланкастър (1788 – 1838) в създаденото от него в Лондон училище за бедни деца. При Бел-Ланкастърската система по-напредналите ученици помагат на преподавателя в обучението на начинаещите. На Балканите тази метода се възприема най-рано в гръцките училища на Йонийските острови и бързо се разпространява по целия полуостров, включително и в българските земи [Владов, В. 2012, с. 77]. Взаимните елински училища придобиват широка популярност през 20-те години на XIX в. [Владов, В. 2012, с. 191].

Създаденото в Арбанаси през 1839 г. взаимно училище се е намирало близо до църквата „Рождество Христово”. Според спомените на Д. Папазов за него, които са от 70-те и 80-те години на XIX в., то е унищожено от пожар през 1887 или 1888 г. [Папазов, Д. 1937, с. 4], а според Д. Костов това се е случило през 1888 г. [Костов, Д. 1937, с. 35]. Й. Попгеоргиев твърди, че събитието е от 1887 г. [Попгеоргиев, Й. 1937, с. 100]. Училището е било разположено в огромна къща с площ около 400 – 500 кв. м. Дворът с размери от около 4 000 кв. м. бил ограден с високи 4 – 5 м каменни зидове. Долният етаж, в който са били мазите, е изграден от камък, а горният, в който се е помещавало училището – от дърво. Имало е стая с няколко чина за учениците, които са завършвали обучението, както и две приспособени за жилищни нужди. За класно помещение се е използвала голяма зала с дължина 18 – 20 м. и широчина 10 – 12 м., обособена от сливането на три стаи. По цялата северна страна на залата е била разположена „естрада” (подиум, катедра) висока около 1 – 1,20 м., до която се е достигало по стълби, разположени от двете ѝ страни. Върху нея се е намирала маса-шкаф за книги. Пространството под „естрадата” се е използвало като своеобразен затвор (*φυλακή*) за наказване на провинилите се ученици. Над подиума са били поставени хоризонтално две черни дъски с широчина около 30 см. На горната ръкописно са били написани буквите от гръцката азбука и цифрите от 1 до 10, а на долната – българската азбука. Освен това над прозорците е имало подобни дъски с дължина 4 – 5 м. На тях са били написани на гръцки език различни поучения, като: „Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου...” (Началото на мъдростта е страхът Господен), „Κράτησον τὴν κεφαλὴν ψυχράν, τὴν κοιλίαν ἐλαφράν, καὶ τοὺς πόδας θερμούς” (Дръж главата хладна, корема лек и краката топли) и др. [Папазов, Д. 1937, с. 4 – 5]. На източната стена на класната стая, на която няма прозорци, са били закачени 6–7 черни дъски, които са се използвали за обучение по четене [Папазов, Д. 1937, с. 8].

Според изискванията на взаимоучителната метода учениците са разпределени по чинове в зависимост от тяхната подготовка. Първият чин – *τάξις* – е предназначен за начинаещите. Той е дълъг 5 – 6 метра, а горната му част, която е хоризонтална, представлява дълга и плитка кутия с височина 5 – 6 см., пълна с пясък с дълбочина около 2 см. Върху него начинаещите са правели първите си упражнения по изписване на буквите. Заглаждането на пясъка се е извършвало с дъсчица с дължина, равна на вътрешната широчина на тази своеобразна кутия за писане [Папазов, Д. 1937, с. 5 – 6]. Следващият етап е писане върху плоча, а към писане на хартия се пристъпва след особено повишение [Папазов, Д. 1937, с. 8]. След чина за начинаещи са разположени още 10 – 12 обикновени чина с дължина 5 – 6 м. В десния край на всеки от тях е закована вертикално дъска, която се издига на около 1 м над чина. На вътрешната ѝ страна се прикрепя друга дъска – *πινάκис* – с дължина около 60 – 70 см и широчина около 40 – 50 см. На нея се залепят напечатаните уроци за писане. На обратната страна на тази дъска са заковани три железни елемента, наподобяващи резета, през които е прекаран прът с дължина около 2 – 2,5 м, наречен *τηλέγραφος* – телераф. На върха на този прът е закрепена напречно боядисана в черно дъсчица с размери 15 на 10 см. От едната ѝ страна е написана главна буква **Ε**, която означава *ἐπιμνηεῖα* – обучение, а на обратната страна – буква **Δ**, която означава *διόρθωσις* – коригиране [Папазов, Д. 1937, с. 5 – 6].

Обучението на ученици – μαθητάς и ученички – μαθήτριας се провежда общо. Няма и разделяне по класове, а повишаването – προβιβασμός – се осъществява с преместване на друг чин [Папазов, Д. 1937, с. 7]. Обучението се провежда без прекъсване за почивка [Папазов, Д. 1937, с. 8].

Ежедневно учителят назначава главен – γενικός, който следи за дисциплината и който с биенето на звънец оповестява започването на обучението. За всеки чин се определя по един обучаващ ученик – ἐρμηνευτής, от по-горните чинове, които вече нямат нужда от взаимно обучение. Назначава се и дверник – θυρωρός, който стои до вратата и контролира излизането на учениците по естествена нужда [Папазов, Д. 1937, с. 7].

Всеки ден главният ученик чете молитва преди началото и след края на обучението. Учебната дейност започва с обучение по писане, следвано от обучение по четене, и завършва с изпитване върху материала от преподадените уроци [Папазов, Д. 1937, с. 7].

Началото на занятията се оповестява от учителя чрез подаване на сигнал със свирка и призив: προσέχετε – внимание. Обучението по писане е представено от възпитаника на взаимното училище в Арбанаси Д. Папазов по следния начин: „Когато главният – γενικός удари звънеца и извика: τοὺς τηλεγράφους – телеграфа, обучаващите – ἐρμηνευτάς, седещи обикновено в началото на чина, всички едновременно ще завъртят телеграфа така, че буквата Ε на дъсчицата да бъде обърната към естрадата – καθέδρα, за да знае учителят, че обучението е започнало и какво се върши. След това всеки един от обучаващите с една пръчка дълга около 50 – 60 сант. [sic], дебела 2 сантим. [sic] и изострена от единия ъ край, наречена показалец – δείκτης, ще посочи на седещите [sic] ученици в закачената на чина четвъртата дъска – πίνακας, каква именно дума или изречение трябва да пишат, било на плочата или на начертаната си тетрадка... Щом се свърши писането на продиктуваното от всички чинове, главният пак ще удари звънеца и ще извика: Τοὺς τηλεγράφους – телеграфа и обучаващите ще завъртят телеграфа, за да обърнат дъсчицата на обратната страна, на която е написана буквата Δ – διόρθωσις – коригиране. Обучаващите след това ще станат от мястото си и ще отидат при всеки ученик от чина да проверят, кой е писал правилно и кой е погрешил. Внимаваха се също и за краснописанието – καλλιγραφία.” [Папазов, Д. 1937, с. 7 – 8].

Обучението по четене започва непосредствено след това по писане, като за целта главният подава сигнал със звънеца и командва: Εἰς τὰ ἡμικύκλια – в полукръзите. Учениците застават прави около закачените на източната стена на стаята черни дъски, като обучаемите от всеки чин образуват отделен полукръг – ἡμικύκλιον – пред една от споменатите дъски. Обучаващите застават в центъра на всеки полукръг и започват да четат уроците, като сричкват думите, а обучаемите повтарят текста. При тези от по-горните чинове, т.е. по-напредналите, обучаващият чете урока на висок глас и препитва обучаемите [Папазов, Д. 1937, с. 8].

Ежедневната учебна дейност завършва с изпитване от учителя, като се започва от най-големите, т.е. най-подготвените ученици. Така обучаемите от един чин последователно се явяват при учителя, за да прочетат или разкажат урока – μάθημα. Ако някой не е усвоил необходимите знания, се подлага на наказания, най-крайните от които са физически. Тези, които не учат усърдно, се преместват на „по-долен” чин. Докато новият урок не се усвои от всички на определено добро ниво, не се преподава нов [Папазов, Д. 1937, с. 8 – 9]. След края на учебния ден напускането на училището се осъществява по команда, подадена от главния, като първо излизат най-малките ученици [Папазов, Д. 1937, с. 7].

Учебниците, използвани във взаимното училище в Арбанаси, са:

Αναγνώσματάριον – Читанка
Κατήχισις – Катехизис
Γεωγραφία – География
Αριθμητική – Аритметика
Ἱερὰ ἱστορία – Священная история

За учениците от по-горните чинове, т.е. по-напредналите в обучението, е предоставена възможност да носят книги от домовете си, които да използват по време на занятията. Такива са: „Телемах”, „Благонравие” и др. Целта на обучението не е само постигане на грамотност, но и възпитание в ценностите на православието. Водещ принцип в тази дейност е личният пример на учителя, който се наема от селската община на Димитровден за срок от една година. Често договорът се подновява [Папазов, Д. 1937, с. 9].

Учебната година завършва с изпит – ἐξέτασις, който се провежда по традиция на Петровден (29 юни). Това събитие е било празник за цялото село. Провежда се в рамките на един предиобед в присъствието не само на учениците и техните родители, но и на останалите жители на Арбанаси. Подготовката за изпита започва 15 – 20 дни преди определената за това дата. Тази подготовка включва поставяне на конкретни задания на всеки ученик от страна на учителя, съобразени с неговите възможности. Индивидуалните задачи са свързани с прочитането или наизустяването на част от преподавания през годината материал. В дните до изпита всеки обучаем ежедневно трябва на висок глас да повтаря текста на своето задание, чийто обем обикновено е неголям. Това постоянно повтаряне на един и същ учебен материал води до неговото запомняне от всички обучаеми. След провеждането на тази част от изпита всеки от учениците представя своята тетрадка пред присъстващите, за да се уверят в каква степен е усвоил краснописа и правописа – καλλιγραφία καὶ ὀρθογραφία. Обучаемите не получават документ, удостоверяващ завършена степен на образование. Понякога отличилите се в учебния процес ученици получават награда – βραβεῖον.

При управлението на гръцките владци за училищен празник се приема денят на Три светители (30 януари) – св. Йоан Златоуст, св. Василий Велики и св. Григорий Богослов. По-късно започва да се празнува в деня на св. св. Кирил и Методий (11 май). Преди празника учениците украсяват училището с венци. В деня на празника, облечени в най-новите си дрехи, отиват в ранни зори в училището. Оттам, носейки иконата на св. св. Кирил и Методий и предвождани от даскала, отиват в църквата. От църквата, начело със свещениците, се връщат в училището, където се провежда тържество, на което присъстват и жителите на селото. Отслужва се водосвет и се пеят училищни песни [Папазов, Д. 1937, с. 10].

Информация за бюджета на взаимното училище в Арбанаси през 1846 г. получаваме от един гръкоезичен документ [НБКМ, БИА, Ф. 36, ПА 3670].¹⁴ от архива на Георги Анагност, който се състои от две страници. В началото на първата е отбелязана дата 30 януари 1846 г., а в началото на втората – 9 февруари 1847 Арбанаси. Под тази дата е изписано: „Сметки за 1846 [година] (τοῦ ἔτους 1846 ἢ θεώρησεις!).” Той предоставя информация за приходите и разходите на образователното заведение. От нея научаваме, че взаимното училище в Арбанаси, както и други училища от тази епоха, работи и като кредитна институция. В началото на документа са записани кредитополучателите, сумите по облигациите и лихвите, които дължат. Списъкът започва с автора на този документ, който вероятно е Георги Анагност, като е написано следното: „1 000, тоест хиляда, които аз дължа, по облигацията ми” (1 000: ἤτοι χίλια τὰ χρεωστῶ ἐγὼ, διὰ ὁμολογίαν μου). Срещу този текст е записана сумата 200 [гр.], която е лихвата по тази облигация. Като дължащи същата сума (1 000 гр.) са записани още четири души, отново при лихва от 200 гр. В същия списък дължащите по облигации суми от 500 гр. са трима души при лихва от 100 гр., един по облигация от 300 гр. при лихва 60 гр., един по облигация от 200 гр. при лихва 40 гр. и един по облигация от 100 гр. при лихва 20 гр. Според този документ най-големият кредитополучател е селската община, която дължи 1 500 гр. при лихва от 300 гр. Отбелязана е общата сума на облигациите – 8 600 гр., както и общият сбор по лихвите – 1 720 гр. Тези данни показват, че взаимното училище е функционирало като кредитна институция при лихва от 20 %. Интерес представлява и това, че в същия документ е записана облигация от 1 000 гр. на търновския митрополит Неофит: „1 000, тоест хиляда [по] облигацията на владиката ни господин Неофит от 15 юни.” (1 000 ἤτοι χίλια ἢ ὁμολογία τοῦ Δεσπότης μας Κυρίου Νεοφύτου, τὴν ἀπὸ 15 Ἰουνίου). Като задължения са отбелязани: „2 500 заплатата на учителя (2 500 ὁ Μισθὸς τοῦ Διδασκάλου), 150 гр. на йереите (150 τῶν Ἱερέων), 150 на архиерея (150 τοῦ ἀρχιερέως), 200 разходи за награда на изпита (200 τῆς ἐξέτασις τῷ φιλοδώρισμα ἔξοδα).” По-нататък е отбелязано, че действително учителят е получил заплатата от 2 500 гр. („2 500 ἔδοσα εἰς τὸν Διδάσκαλον”), а непосредствено под това е записано, че е получил и 180 гр. и 20 пари за допълнителни разходи („180, 20 εἰς τὸν Ἱδιον διὰ ἔξοδά του”).

Според общата сметка за 1846 г. приходите са 4 326 гр., а разходите са 3 454 гр. и 20 пари. Този документ от архива на Георги Анагност ни дава основание да приемем, че освен другите дейности, с които е бил ангажиран, той е бил и един от епитропите на взаимното училище в Арбанаси и като такъв се е занимавал с неговите финансови дела.

Поради актуалността на документа и факта, че до момента този извор не е публикуван, си позволявам да го представя в пълния му обем:

¹⁴ Благодаря на Гергана Георгиева (ВТУ) за предоставеното копие на оригинала на документа.

„30 януари 1846, за бъдещето!
Отбелязвам тук, съхранения капитал на взаимното
ни училище, така както проличава!

Да получим от долужаписаните!

Гроша капитали!	
Гро[ша]	
Преброих 1 000, тоест хиляда, които аз дължа по облигацията ми	и
стойност на годишната лихва	200
1 000 дължи Николаос на Теодорану	200
1 000 дължи Константинос Вангелоглу	200
1 000 дължи Василис на богина	200
1 000 дължи Димус Цоню Мотаф	200
500 дължи Монкос бакърджи	100
получих	
500 дължи Николаос Ганчу	100
500 дължи Йованчус Сакелариу	100
300 дължи иконом поп Атанасиу	60
200 дължи Христос Баниоглус	40
100 дължи Вангелис на магиунка	20
1 500 дължи общината, тоест селото	300

8 600

1 720

300 дължи синът на Топал Янаки, на име Василис,
като ресто на епископията!

8 900

отнемам от лихвата
на Николаос
на покойния Ганчу

50

1 670

Сравняване на сумите!

8 900 общо

1 720 лихва

10 620

Тук отбелязвам дълга на училището!

2 500 заплатата на учителя

150 на йереите

150 на архиерея

200 разходи за награда на изпита

3 500 ги приспадам 3 000

500 за различни разходи на
училището обобщено.

остават чисто

7 120

3 500

270 които остават от Белиаджо (година 1849)

7 390

360 купените книги, [които са] съхранени

7 750
1 000, тоест хиляда [по] облигацията на владиката ни
господин Неофит от 15 юни.

8 750

50 (приспадам от лихвата на покойния Ганчу)
8 700

[гръб]

9 февруари 1847 Арб[анаси]
Сметки за 1846 [година]

Да дам!
1 670, които получих от лихва, както е видно от
предходната страница.
210 от продадените книги.
176 от покойния Илия.

Да получа!
Гроша!
2 500 дадох на учителя.
180, 20 на същия [на учителя]
за негови разходи.

2 680, 20

270 от Белянчо за година (1845)

98 за разходи на моя зет Янку.

2 326

1 000 моят дълг.
500 на покойния Никола на магиунка
500 от къщата на покойния хаджи Йованчу.

2 778, 20

176 разходи на хаджи Янку
бакали

4 326 плащания!

2 954, 20

150 на йереите
150 на архиерея
200 за изпита

3 454, 20

871, 20 минавам ги на моя
сметка, за бъдещето!

4 326"

(„Τῇ: 30: Ἰαννουαρίου: 1846: τῷ διὰ τό Μέλλον!
;Σημεϊόνῳ αὐτοῦ, τό σοζωμένῳ Καπιτάλιον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς
σχολῆς μας, καί ὡς φαίνονται!

Να λάβωμεν ἀπό τούς Κάτωθεν!

Γρόσια Κεφάλαια!

Γρο[σια]

τά Ἐμέτρησα 1 000: ἤτοι χίλια τά χρεωστῶ ἐγώ, διὰ ὁμολογίαν μου, καί κόστος ἐτήσιον
διάφορον : 200:

1 000: τά χρεωστῇ ὁ Νικόλαος τοῦ Θεοδωράνου, : 200:

1 000: τά χρεωστῇ ὁ Κωνσταντίνος βαγκέλογλου, : 200:

	1 000: τά χρεωστῇ ὁ Βασίλεις τῆς μπογίνας	: 200:
	1 000: τά χρεωστῇ ὁ δῆμους τζόνιου Μοτάφη	: 200
	500: τά χρεωστῇ ὁ Μόνκος μπακίρτζῆς	100
τα' λαβα	500: τά χρεωστῇ ὁ Νικόλαος Γκάντζου	100
	500: τά χρεωστῇ ὁ Γιοβάντζους σακκελλαρίου	100
	300: τά χρεωστῇ ὁ οἰκονόμος ππα Ἀθανασίου	60
	200: τά χρεωστῇ ὁ Χρήστους μπάνιογους	40
	100: τά χρεωστῇ ὁ βαγκέλης τῆς μαγιουνκας	20
	1 500: τά χρεωστῇ ἡ κοινότης, δηλαδή, ἡ χώρα	300
	8 600:	1 720
	: ὀνομαζόμενος Βασίλεις.	
	300: τά χρεωστῇ ὁ ἥος, τοῦ τοπάλι γιαννάκη, ὡς ρέστα τῆς ἐπισκοπῆς!	
	8 900: Ἐκπίπτω τω ἀπό το διάφ:Νικολάου	
	τοῦ μακαρίτου του Γκάντζου	50
		1 670
	Σύγκρισεις σουμῶν!	
	8 900 τά Κεφάλαια.	
	1 720 τά διάφορα	
	10 620	
	Σημειόνω αὐτοῦ, τό χρέος τῆς σχολῆς!	
	2 500 ὁ Μισθός τοῦ Διδασκάλου	
	150 τῶν Ἱερέων	
	150 τοῦ ἀρχιερέως	
	200 τῆς ἐξέτασις πῶ φιλοδώρισμα ἔξοδα	
3 500 τά ἐκπίπτω	3 000	
	500 εἰς διάφορα ἔξοδα τῆς σχολῆς	
	κατά συμπερασμόν.	
μένουνσι καθαρά	7 120	3 500
	270 ὅπου περίσευσην ἀπό τό μπελιᾶτζω (ἔτος 1849)	
	7 390	
	360 τά ἀγωρασμένα βιβλία σοζωμένα	
	7 750	
	1 000 ἦτοι χίλια ἡ ὁμολογία τοῦ Δεσπότη μας Κυρίου Νεοφύτου, την	
	ἀπό 15 Ἰουνίου.	
	8 750	
	50 (ἐκπίπτω ἀπό τό διάφορον τοῦ μακαρίτου Γκάντζου)	
	8 700	

[εἰς τὸν 6]

Τῇ 9 φεβρουαρίου 1847 ἀλβ[ανιτοχώρι]
τοῦ ἔτους 1846 ἡ θεώρησις!

Νά Δόσω!

1 670 ὅσα ἔλαβον ἀπό τόκον ἐξ ὀπισθεν φαίνονται.

210 ἀπό τά πωληθέντα βιβλία.

176 ἀπό τόν μακαρίτην ἰλίαν.

Νά λάβω!

Γρόσια!

2 500 ἔδοσα εἰς τόν

Διδάσκαλον.

180,20 εἰς τόν Ἰδιον διά

ἔξοδά του

2 680, 20

270 ἀπό τό μελιαντζῶ τοῦ ἔτοῦς (1845) 98 εἰς Γιανκον Γαμβρόν μου τά

ἔξοδα.

2 326

1 000 τό ἐδικόν μου χρέος.

2 778, 20

176 ἔξοδα τοῦ χατζῖ Γιανκου

μπακάλη.

500 τοῦ Μακαρίτου Νικόλα τῆς μαγιονκας.

500 ἀπό τό Ασπήτιον τοῦ Μακαρίτου Χ: Γιοβάντζου. 2 954, 20

4 326 ἐξόφλησεις!

150 τῶν Ἱερέων.

150 τοῦ ἀρχιερέως.

200 τῆς ἐξέτασις.

3 454, 20

871, 20

τά περνῶ εἰς βάρος

μου, τῷ διά τό

μέλλον!

4 326")

В своето развитие училището се сблъсква и с проблеми, свързани с неговото финансиране. За това свидетелства друг документ, написан на гръцки език, също от архива на Георги Анагност. Той е съставен от две части. Първата представлява писмо от 30 март 1853 г., адресирано до родения в Арбанаси и живеещ в Букурещ Константин Димитров Русович. В писмото не е отбелязано името на неговия съставител, който можем да допуснем, че е Георги Анагност. От съдържанието на този извор разбираме, че Константин Русович е определен за епитроп на училището: „Поради това, приятелю мой, Ви заявявам това, че по общо наше мнение те правим пълномоощен епитроп на училището ни в селото ни, като ти изпращаме персонално общо наше писмо, за да се погрижите като подтиквате намиращите се там [на това място] съотечественици [родолюбци] да помогнат на училището ни, всеки както желае за управление на разходите и много ще ни задължиш за това (и нека бъдем извинени).” [НБКМ, БИА, Ф. 36, ПА 3668].¹⁵ Втората част от документа представлява упълномощаващо епитропско писмо, от което разбираме каква е причината за отправената към Константин Русович молба, а именно недостига на средства за издръжка на училището. Това епитропско писмо е подписано от дванадесет души. Можем да допуснем, не са епитропите на учебното заведение. Сред тях срещахме и името на Георги Анагност, записан като Георги Попсимеонов. Поради това, че този извор не е публикуван до момента, го представям в пълния му обем:

„Почтенейши, благородни, многообични, възжелени и скъпи ми приятелю и братко, господине Константине Димитров Русович, препочтенний братски те поздравявам и от все сърце приветствам и в Христа прегръщам.

Молейки се на обичния Бог да запази и съхрани ваша чест в здраве и в благоволение за всички близки до сърцето в Христа, по-силен и твърд от всякаква печал и против лош късмет,

¹⁵ Благодаря на Гергана Георгиева (ВТУ) за предоставеното копие на оригинала на документа.

в радост и духовно утешение с цялата си душа Ви прегръщам. Светлината не диктува друго на кръвта на един благороден [човек], освен това да бъде благодетелен и да се покори с благост на молбите на приятелите. Разбира се, благоразположението Ви е толкова мило, за да се разбере, че се удоволствате от исканията на приятелите си. И както удивителният Апелес¹⁶ е мислил за лишен от светлина онзи ден, в който не е успял да създаде поне две картини, така Ваша чест, когато бездействен не намира повод да употреби богатството, мислите [смятате] за безслънчев път в този ден. Тези неща [мисли] ме подтиква да притичам [прибегна] и аз до извора на вашата доброта [благоволение], като моля да довършите с отзивчивост [готовност, усърдие, старание, желание] делото, на което дадохте начало и своята добра воля. Поради това, приятелю мой, Ви заявявам това, че по общо наше мнение те правим пълномощен епитроп на училището ни в селото ни, като ти изпращаме персонално общо наше писмо, за да се погрижите като подтиквате намиращите се там [на това място] съотечественици [родолюбци] да помогнат на училището ни, всеки както желае за управление на разходите и много ще ни задължиш за това (и нека бъдем извинени). [Аз] съм поради вашата любов искрен и верен приятел.

От Арбанаси
30 март
1853 [година]

Приемете поклони от страна на всичките Ви приятели.
(моля и настоявам за честен отговор)

[гръб] С настоящето долуподписано упълномощаващо епитропско писмо се заявява, че жителите на Арбанаси от каза Търново, нямайки постоянен доход за взаимното си училище и [нямайки] действително в подходящо време, правят така, че поемат със собствени средства необходимите годишни разходи на споменатото училище за заплата на учителя и други, въпреки немотията на намиращите се в селото малобройни жители и наистина поради нужда от външно съдействие и помощ от страна на музюлюбиви братя християни назначава за епитроп на споменатото ни училище съотечественика ни господин Константин Димитров Русович, за да събира доброволно дадената помощ и съдействие от намиращите се в Букурещ съотечественици на арбанасчани изпраща това настоящо писмо съставено от сегашните [настоящите] епитропи на престаналото да работи наше училище. След като бе съставено, настоящето подписано и пълномощно писмо по причина нуждата от помощ се изпрати на ваша чест в единствен екземпляр.

1853 март 28, Арбанаси

иконом поп Атанас	Георги Попсимеонов	Статис Варбану
сакеларий поп Марин	Гено Йоано Косовали	Ламбринис Георгиу
първосвещеник Никола	Йоан Аврам	Христо Атанасиу
скевофилак поп Христо	Панайот Марку	Христо Николау

(„Τιμιώτατε, χρησιμώτατε, φίλτατε, περίοθητε, καὶ ἡγαπημένε μου φίλε καὶ Ἀδελφὲ, Κύριε Κωνσταντῖνε Δημητρίου Ροῦσσωβιτζ, τὴν σὴν τιμιώτατε ἀδελφικῶς χαιρετῶ, καὶ ὁλοψύχως ἀσπάζομαι, καὶ ἐν Χριστῷ περιπτύσσομαι.

Δεόμενος τοῦ φίλιου θεοῦ, ἵνα σκέπη καὶ διαφυλάττῃ τὴν ὑμετέραν περίοθητον κορυφὴν ὑγιαίνουσαν, καὶ εὐδοκιμοῦσαν ἐν ᾗπασι τοῦς ἐν Χριστῷ καταθυμίους, κρείττονα καὶ ἀνωτέραν παντὸς ἀνιарοῦ, καὶ

¹⁶ **Апелес** (на старогръцки: *πελλῆς*) (370 пр.н.е. – 306 пр.н.е.) – древногръцки художник. Известен е с голямото си майсторство. Рисувал е портрети на Александър Македонски, тъй като са били приятели. Родом е от Мала Азия, впоследствие се премества в Ефес. Умира с признанието на съвременниците си като пръв художник на Елада. Картините му не са запазени.

ἐναντίου συναντήματος, εἰς εὐφροσύνης καὶ πνευματικὴν ἀγαλλίασιν ἡμῶν τῶν αὐτῶν ὀλοψίχες φιλοῦντων. Ἐνὸς εὐγενοῦς ἄλλο δὲν τοῦ ἐρμηνεύει τοῦ αἵματος ἢ λαμπρότης, παρὰ νὰ εὐεργετῇ, καὶ νὰ ὑπακούῃ μὲ ἀγαθότητα τῶν φίλων τὰς παρακαλέσεις. Μάλιστα τὸ ὑποκείμενόν της εἶναι τόσον συνηθισμένον νὰ εὐρετῇ, ὥστε εὐφραίνεται εἰς τῶν φίλων της τὰ ζητήματα. Καὶ καθὼς ὁ θαυμαστός Ἀπελλῆς ἐνόμιζεν ἀφωτιστον ἐκείνην τὴν ἡμέραν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἤθελε εὐρη το ὀλιγώτερον δύο γραμμάς, ἄλλο τόσον ἢ ἐλευθερυότης της, ὅταν ἀνεργος δὲν εὐρίσκη ἀφορμὴν νὰ μεταχειρισθῇ τὴν εὐπορίαν, στοχάζεται ἀνήλιον τῆς ἡμέρας ἐκείνης τον δρόμον ταῦτα μὲ παρακινεῖν νὰ προστρέξω καὶ ἐγὼ εἰς τὴν βρύσιν τῶν χαρίτων της, παρακαλῶν τὰς τὴν νὰ τελειώσῃ μὲ προθυμίαν τὸ ἔργον, εἰς τὸ ὅποιον ἔδωκεν ἀρχὴν ἢ καλὴ της προαίρεσις. Ὅθεν τῇ διλοποιῶ φίλε μου τῷ ὅπου μὲ κοινὴ μας γνώμη σὲ κάμνωμεν πληρεξούσιον ἐπίτροπον τῆς Σχολῆς μας τοῦ χωρίου μας ὡς καθὼς σὲ πέμπαμεν καὶ ξεχωριστὸν κοινὸν μας Γράμμα, διὰ νὰ λάβετε φροντίς παρακινούμενος τῶν αὐτόσε σοζωμένων πατριωτῶν μας διὰ νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν Σχολὴν μας ὁ καθείς ὅτι προαιραῖται πρὸς οἰκονομίαν τῶν ἐξόδων, καὶ μεγάλως θέλεις μᾶς ὑποχρεώσει περὶ τοῦτο (καὶ ἅς ἔχωμεν τὴν συγγνώμην) εἰμὶ δὲ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης εὐλικρινὴς καὶ πιστὸς φίλος.

Ἐν Ἀλβανιτοχωρίῳ

Τῇ 30 Μαρτίου

1853

Δέχθητε οὖν καὶ τοὺς ἐκ μέρους ἀπάντων τῶν φίλων Σας προσκυνησμούς. (παρακαλῶ δὲ ἀξιωθῶ καὶ τιμίαν ἀπάντησιν.)

[γρῆδ]

Διὰ τοῦ παρόντος ἐνυπογράφου πληρεξουσίου ἐπιτροποκοῦ Γράμματος γίνεται δῆλον, ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀλβανιτοχωρίου τοῦ καζᾶ Τορνόβου μὴ ἔχοντας πόρον τακτικὸν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς των, καὶ μὴ ὄντως εἰς πρόσφορον καιρὸν ἤστε ἀπαντᾶν οἴκοθεν τὰ ἀναγκαῖα ἐτήσια τῆς ρήτεις σχολῆς των ἔξοδα μισθὸν διδασκάλου, καὶ λοιπὰ διὰ τὴν πτωχείαν τῶν ἐντῶ χωρίῳ τούτῳ ὀλιγαρίθμων κατοίκων καὶ ὄντως ὑπὸ ἀνάγκην ἐξωτερικῆς τινός βοηθείας καὶ συνδρομῆς τῶν φιλομούσων ἀδελφῶν των χριστιανῶν, ἀποκαθιστῶσιν ἐπίτροπον τῆς ρήτεις σχολῆς των τὸν πατριώτην των κύριον Κωνσταντῖνον Δημητρίου Ρούσοβιτς, ἵνα συναζων τὴν προαιρετικῶς δοθησομένην συνδρομὴν, καὶ βοήθειαν τῶν εἰς Βουκουρέστιον εὐρισκομένων πατριωτῶν των Ἀλβανιτοχωριτῶν, ἀποστέλῃ αὐτὴν ἐνταῦθα εἰς τοὺς διαμενοντας ἐπιτρόπους τῆς διαληφθείσης σχολῆς των. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐγενετο τὸ [πα]ρὸν ἐνυπόγραφον, καὶ πληρεξούσιον γράμμα, καὶ ἐπὶ τῷ λόγῳ τούτῳ...¹⁷ συνδρομῆς ἀπεστάλη τῇ αὐτοῦ ἐντιμότη εἰς μόνιμον ἔνδειξιν, καὶ παράστασιν.

αωνγ μαρτίу κη, Ἀλβανιτοχώρι.

οἰκονόμος παππᾶ Ἀθανάσιος

Σακλ. Παῦλ Μαρῖνος

Πρωτόπαππας Νικόλαος

Σκευοφύλαξ παῦλ Χρῆστος

Γεώργιος παῦλ Συμεών

Гено Иоано Косовали

Йоанъ аврамъ

Панаγιώτης μάρκου

στάθης βαρμπάνου

λαμπρύνης Γεωργίου

Χρῆστος Ἀθανασίου

Χρῆστος Νικολάου") [НБКМ, БИА, Ф. 36,

ПА 3668].

Първият учител в новооткритото взаимно училище е поп Марин [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 97] от Арбанаси, свещеник в църквата „Рождество Христово“. Той е ръкоположен след смъртта на своя баща сакеларий поп Анастас, който също е бил свещеник в този храм. Не е известно кога е било извършено ръкополагането, но можем да приемем, че е било осъществено преди 1845 – 1846 г., защото в теметгуат дефтера от същите години поп Марин е записан като свещеник на първо място в списъка на махалата, носеща неговото име: „Поп Марин син на поп Анастас, поп на споменатата махала“ [Георгиева, Г. 2014, с. 158]. В същия извор намираме информация и за това, че през този

¹⁷ Текстът е увреден.

период (1845 – 1846 г.) е работил и като учител, защото срещу неговото име е записано следното: „Приблизителен доход за една година: 372 гроша + от свещеничество и от учителство 500 гроша = 872 гр.” [Георгиева, Г. 2014, с. 158].

Учителската дейност на поп Марин се осветлява в по-голяма степен от бележка, намираща се сред съхранените документи от архива на Георги Анагност. Тя е написана от името на самия свещеник и гласи: „Отбелязвам колко гр[оша] получавам за моя заплата от господин Георги Симеон, епитроп на училищ[ето] [в] Арбанаси, 1842 [година], 1 ноември.” (Σημειόνω ὅσα γρ. λαμβάνω διὰ τὸν μισθὸν μου παρὰ τῷ Κυρίῳ Γεωργίῳ Συμεὼν ἐπιτρόπῳ τῇ σχολῇ Ἀλβανιτοχώρι 1842 τῇ α Νο[εμ]βρίου) [НБКМ, БИА, Ф. 36, ПА 3550]. От тази част на документа разбираме, че през 40-те години на XIX в. Георги Анагност (Георги Попсимеонов), освен другите дейности, с които е ангажиран, е и епитроп на училището в Арбанаси. Изложеният по-долу текст от същата бележка ни информира, че поп Марин със сигурност е бил учител между 1842 и 1849 г., както и ни дава по-конкретна информация по въпроса каква заплата е получавал (забелязва се разминаване между доходите от свещеничество и учителство, регистрирани в теметтуат дефтера от 1845 – 1846 г. и тези за същия период от гореспоменатата бележка):

„ 1842 [година] получих 1 500 [гроша]
 1843 [година] получих 2 000
 1844 [година] получих 2 500
 1845 [година] получих 2 500
 1846 [година] получих 2 500
 1847 [година] получих 2 500
 1848, за 14 месеца 2 916, 27
 1849, за 5 месеца 1 250

17 666

учител

сак[е]л[арий] поп Марин”

(„1842 ἔλαβον 1 500
 1843 2 000
 1844 2 500
 1845 2 500
 1846 2 500
 1847 2 500
 1848 δια: 14: μῆνες 2 916, 27
 1849 δια: 5 [μῆνες] 1 250

17 666

ὁ διδάσκαλος

Σακλ Παῖ Μαρίνος”) [НБКМ, БИА, Ф. 36, ПА 3550]

В спомените на Д. Папазов [Папазов, Д. 1937, с. 11] поп Марин е описан като снажен мъж с величествена осанка. Имал е голяма къща, разположена в просторен двор, който бил ограден с висока каменна ограда. Източник на основните му доходи са били неговите недвижими имоти: лозя, ниви, ливади, дюкяни в Горна Оряховица и воденица в село Темниско¹⁸.

Поп Марин е учен за времето си [Папазов, Д. 1937, с. 10] и силно религиозен човек, поради което се е ползвал с уважение сред своето паство. Като учител е всеотдаен по отношение на образователното дело и възпитанието на младите [Папазов, Д. 1937, с. 11]. Неговият племенник го описва така: „Като учител, поп Марин беше строг и безпощаден към провинените. Трудолюбивите и

¹⁸ Днешното село Първомайци, образувано от обединението на две села – Темниско и Сергювец, съгласно указ 317/13.12. 1955 г.

способните похваляваше и повишаваше, а по-слабите грижливо се заемаше да ги подготви. Изобищо обноските му към учениците бяха бащински. „Обичай, казваше той, от сърце, но не разглезвай. Гали, но не поощрявай злонравията, покварата”. И знаейки, че в делото на възпитанието първо място заема личният пример, а след него съветът, поп Марин с живота си, с постъпките си даваше пример за подражание, като не забравяше да повлияе с добрите си съвети и въздействия с авторитета си” [Папазов, Д. 1937, с. 11].

Един от учителите, работили в Арбанаси след поп Марин, е Иван Сигала, който по произход е грък от гръцките земи. Бил е високообразован и всеотдаен в преподавателското поприще. Имал е богата библиотека. Няма информация през коя година е започнало неговото учителстване в селото [Папазов, Д. 1937, с. 9]. Не е напълно изяснен и въпросът колко време е бил учител в Арбанаси. Според Д. Костов през 1855 г. той се преместил в Г. Оряховица, където се оженил за дъщерята на поп Лефтер. Там организирал гръцко училище [Костов, Д. 1959, с. 35]. В спомените си Георги Кърджиев твърди, че е постъпил като ученик при даскал Сигала в арбанашкото училище през 1859 г. [Георгиева, Г. 2014, с. 87, бел. 257].

След Иван Сигала учител е роденият в Арбанаси поп Иванчо. Следвал е в Цариградския лицей, където усвоил турски, гръцки и френски език [Костов, Д. 1959, с. 35 – 36]. Става свещеник след смъртта на своя баща – поп Христо. Като такъв е ръкоположен през 1869 г. от последния гръцки митрополит в Търново – Григорий. Поп Иванчо е бил енорийски свещеник в църквата „Св. Димитър”. Знаел е много добре както гръцки, така и български език, но преди Освобождението е провеждал службите предимно на гръцки. Бил е с напредничави възгледи. Когато в началото на 80-те години на XIX в. в Арбанаси се организира първото театрално представление, единствената девойка, която получава разрешение от своя баща да участва в постановката, е неговата дъщеря – Елена. Неизвестно през коя година, поп Иванчо открива в дома си училище за изучаване на български език [Папазов, Д. 1937, с. 9 – 10].

Не разполагаме с точна информация за годините на учителстване на поп Иванчо. Със сигурност може да се твърди, че е бил даскал през 1870 или 1871 г., когато при него започва своето образование Д. Папазов [Папазов, Д. 1937, с. 6], който описва своя пръв учител така: *„Сам поп Иванчо беше много симпатичен, с късичка черна брада, черноок; имаше той маниери на човек благороден и благовъзпитан. Глас имаше приятен и увличаше слушателите си. Като учител, той беше винаги любезен към учениците си и поощряваше трудолюбивите.”* [Папазов, Д. 1937, с. 10].

След поп Иванчо за учител в Арбанаси е нает отново гореспоменатият поп Марин. Това се случва, след като Д. Папазов е учил една година при поп Иванчо, т.е. през 1871 или 1872 г. [Папазов, Д. 1937, с. 10]. Поради факта, че организирал дейността на училището в Арбанаси на високо ниво, поп Марин бил поканен да направи същото и за гръцкото училище в Търново [Костов, Д. 1959, с. 36]. Значимостта на неговата личност за духовния живот в селището и региона се подчертава и от факта, че при посещението си в Арбанаси в началото на 70-те години на XIX в. Иларион Макариополски отсяда в неговия дом [Папазов, Д. 1937, с. 12].

След поп Марин за учител в Арбанаси, срещу заплата от 4 000 гр. е нает даскал Панайот Антонов, който е бил от Асеновата махала в Търново. Той отлично е владеел гръцки и турски език. Към неговите задължения като учител било добавено и това – да пее на всеки празник в църквата „Св. Богородица”, в която през този период вече се служело на български език. В началото на своето учителстване даскал Панайот продължил да прилага взаимната метода. По-късно прави нововъведения, като едно от тях е разделянето на учениците в зависимост от подготовката им на три отделения и два класа (1-ви и 2-ри). Въвежда изучаването на българска граматика и турски език, а по математика – изучаването на дробите. На желаещите преподавал и гръцко църковно пеене (псалтикия) [Папазов, Д. 1937, с. 12]. Постепенно въвежда използването на български език в църквата „Св. Богородица”, а отчасти и неговото изучаване в училището (1872 – 1873 г.) [Костов, Д. 1959, с. 36]. Учителстването на Панайот Антонов в Арбанаси продължава четири години [Папазов, Д. 1937, с. 13] и съвпада с посещението на селото от първия български митрополит – Иларион Макариополски – през 1873 г. [Костов, Д. 1959, с. 38]. Именно този акт го насърчава още повече в опитите му да въведе използването, поне в известна степен, на български език по време на църковните служби. Тази негова инициатива среща сериозна съпротива от страна на гръкоманските среди в Арбанаси [Папазов, Д. 1937, с. 12 – 13]. Поглед върху

духовната среда в селото от тези години ни дават спомените на съвременника на епохата Д. Папазов: „Гръкоманията, тъй грижливо насаждана с векове от гръцките владици, бе дълбоко вкоренена, особено у някои по-видни и по-влиятелни лица, за които грък значеше човек културен, човек благороден – *ἐὺγενής*, а българин – простак, варварин – *βάρβαρος*, коравоглав – *χοηδροκέφαλος* или дърво недодялано – *ξύλον ἀπελέκτων*.” [Папазов, Д. 1937, с. 13]. В този контекст Д. Папазов описва следния инцидент, случил се в църквата „Рождество Христово” и свързан с опитите на П. Антонов да въведе използването на български език в арбанашките храмове: „В тази църква имаше обща служба – *μπνηκλυωβ*, служба само в една църква. Това беше на вечерня, преди празника. Когато дойде ред да се четат паремии – пророческите притчи, даскал Панайот се изправи всред църквата и започна да чете на славянски. Но едва той започна четенето, и Хаджи Ки-рола¹⁹, който нищо не позволяваше да се чете на славянски в тази църква, извика с висок глас и грубо на учителя да млъкне. Изхокването бе тъй грубо, че учителят, посрамен, млъкна и си излезе. Тогава Хаджи Кирила Русович започна да чете на гръцки.” [Папазов, Д. 1937, с. 13]. Вследствие на този инцидент, след завършването на учебната година, П. Антонов напуска Арбанаси и продължава учителската си дейност в Г. Оряховица [Папазов, Д. 1937, с. 13].

Следващият учител в Арбанаси е даскал Георги. Той е от Габрово. Идва в селото след като се жени за арбанасчанка. Владеел е гръцки и турски език. По време на неговото учителстване в арбанашкото училище все още се преподава на гръцки език, но съвместно с български. Не е известно времето на неговата дейност като учител в Арбанаси. Знае се само, че съвпада с освобождението на селото през 1877 г. [Папазов, Д. 1937, с. 13].

С освобождението на България се слага край на използването на гръцки език в училището в Арбанаси. По-късно това се случва и в арбанашките църкви. Съвременникът на епохата Д. Костов пише следното: „Едва след Освобождението изчезна гръцкият език от училището и после и от църквите, гдето дълго в детинството си слушахме някои църковни певци да четат и пеят смесено – ту гръцки, ту славянски, докато измряха старите певци и богослужението най-после бе наредено да става на църковнославянски език. Гръцките църковни книги се дигнаха по таваните.” [Костов, Д. 1959, с. 39].

Гръцкият език, макар и сравнително рядко използван, оцелява по-дълго време в арбанашките домове, където дори децата, които не са посещавали гръцко училище, са го разбирали в известна степен. По този въпрос Д. Костов пише: „Ние, младото поколение, израсло след Освобождението, не видяхме гръцко училище. Само майките си чувахме понякога да си приказват помежду си на гръцки, когато искаха да скрият нещо от нас, но те се лъжеха, защото и ние схващахме по нещо от този странен за нас „гръцки език”, ако и да не бяхме го изучавали в училище.” [Костов, Д. 1959, с. 39].

Със смяната на поколенията в Арбанаси гръцкият език постепенно излиза от употреба. За времето малко след средата на XX в., когато излиза от печат книгата на Д. Костов (1959 г.), авторът твърди: „С измирането на старите поколения, които още знаеха гръцки език, постепенно изчезна и той и сега рядко ще се намери в селото някой, който го знае... Тъй завърши един голям период от историята на това погърчено село, период на гръкоманството, който траял тук по-дълго време, отколкото в другите селища на България.” [Костов, Д. 1959, с. 39].

В заключение можем да обобщим, че наличните извори съдържат сведения за даскал в Арбанаси, а вероятно и училище, още от първата половина на XVIII в. През същото столетие двама влахо-молдовски владетели учредяват училища в селището – Константин Николае през 1732 г. и Александър Ипсиланти Бранковяну през 1779 г. Несъмнено, обучението в тези образователни средища се провежда на гръцки език. Това се дължи на факта, че още от своето създаване, през втората половина на XV или началото на XVI в., до Освобождението в Арбанаси доминира гръцкото езиково и културно влияние. То е резултат от комплексни причини. Първите му заселници са представители на различни етноси, които са лишени от собствена държавност. Те, поставени в условията на чуждото политическо и

¹⁹ Става въпрос за арбанашкия предприемач Кирил Димитров Русович.

верско господство, се идентифицират със своята религиозна принадлежност – източното православие. Легитимен представител на това вероизповедание през периода е Цариградската патриаршия, която е доминирана от представителите на гръцката езиково-културна общност. Патриаршията отговаря и гарантира за лоялността на православните християни към султана, срещу което получава юридически правомощия и стопански възможности, които са значително по-големи в сравнение с предходния византийски период. Нейното влияние става още по-значимо след ликвидирането на Ипекската патриаршия през 1766 г. и на Охридската архиепископия през 1767 г.

Сериозното гръцко културно и езиково влияние в Арбанаси се подсилва и от непосредствената му географска близост до седалището на търновските митрополити, които с малки изключения са представители на гръцкия етнос и носители на гръцката култура. Те ползват селището като своя резиденция от първите десетилетия на XVII в. до втората половина на XIX в. Къщи в него имат и някои от подопечните им епископи. С цел събиране на помощи там често пребивават духовници от Атон, Цариград и Йерусалим.

Жителите на Арбанаси поддържат тесни контакти с влашката аристокрация, която от началото на XVIII в. е доминирана от представители на видни фанариотски фамилии. Влашките войводи Константин Николае и Александър Бранковяну се проявяват като щедри спомоществатели, полагайки грижи за арбанашките църкви и за поддържането на образованието в селището. През последното десетилетие на XVIII в. там заедно със своите семейства живеят много влашки боляри.

Не по-маловажна предпоставка, обуславяща мащабите на гръцкото културно и езиково влияние както на Балканите, така и в частност в Арбанаси, в което една от водещите стопански дейности е търговията, са сериозните позиции на гръцката търговска и лихварска буржоазия. Поради обстоятелството, че гръцките земи се намират в периферията на Империята, а някои от тях, като Йонийските острови, остават извън нейните предели, гръцкият етнос има възможност, по-рано от останалите балкански народи, да се докосне до идеите на Европейското просвещение. Това води както до по-ранното възприемане от гърците на новите икономически отношения, така и до по-ранното въвеждане на модерните образователни модели. В резултат на това гръцкият език придобива статут на търговски език на Балканите. Осъзнатата необходимост от по-сериозно образование, отговарящо на потребностите на времето, води до създаването на елински училища в българските земи. В този контекст е и учредяването през 1839 г. на взаимното училище в Арбанаси, в което преподаването се води предимно на гръцки език. Първият даскал в него е местният свещеник поп Марин, който по-късно учителства в Търново. Непубликуван до момента гръкоезичен документ от архива на Георги Попсимеонов свидетелства, че поне част от неговото учителстване във взаимното училище в Арбанаси обхваща периода между 1842 и 1849 г. Същият документ предоставя информация за годишната заплата, която получава – между 1500 и 2500 гроша. След поп Марин учител във взаимното училище е гъркът Иван Сигала. Наследява го арбанашкият свещеник поп Иванчо. След него, в началото на 70-те години на XIX в., за втори път учителства поп Марин. Следващият учител във взаимното училище в Арбанаси е даскал Панайот Антонов от Търново. Той разделя учениците на три отделения и два класа и прави някои нововъведения, част от които са изучаването на българска граматика и турски език. Следващият учител е даскал Георги от Габрово. Неговата дейност в училището в Арбанаси съвпада с освобождаването на селището през 1877 г.

Непубликувани до момента гръкоезични документи от архива на Георги Попсимеонов хвърлят допълнителна светлина върху дейността на взаимното училище в Арбанаси. Според тяхното съдържание през 40-те години на XIX в. един от епитропите на учебното заведение (освен другите дейности, които извършва) е самият Георги Попсимеонов. През този период училището функционира и като финансово-кредитна институция. Негов длъжник по облигация от 1000 гроша е търновският митрополит Неофит. По финансови причини в началото на 1853 година училището временно преустановява своята дейност. Документите дават основание да допуснем със сериозна степен на сигурност, че по това време негови епитропи са: иконом поп Атанас, сакеларии поп Марин, първосвещеник Никола, скевофилакс поп Христо, Георги Попсимеонов, Гено Йоано Косовали, Йоан Аврам, Панайот Марку, Статис Варбану, Ламбринис Георгиу, Христо Атанасиу, Христо Николау. Имената на посочените лица фигурират под пълномощно, с което през 1853 г. роденият в Арбанаси и живеещ по това време в Букурещ предприемач Константин Русович е назначен за епитроп на училището в Арбанаси. Целта на

този акт е Константин Русович да събира помощи за тази образователна институция от другите, установили се в Букурещ, арбанасчани.

Гръкоезични документи от фонд 963К – пасаж, написани от съпругата на Руси Николау – Анастасия, както и писмо, изготвено от тяхната дъщеря – Ламбу, дават основание да допуснем, че в края на XVIII и началото на XIX в. ако не всички, то поне част от жените в селището (вероятно принадлежащите към по-заможните семейства) имат достъп до образование.

Така, дори и след промяната в етническия състав на населението на Арбанаси около кърджалийския погром в края на XVIII в., когато българският етнически елемент в селището става преобладаващ, то остава под силното гръцко културно и езиково влияние, което продължава до Освобождението на България.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Издания на изворите и архивни материали:

ДА – ВТ, Ф. 963К
НБКМ – БИА, Ф. 36

Изследвания:

Андреев, Й. 1994 – Йордан Андреев. Горна Оряховица през епохата на турското владичество. – В: Ряховец (сб.), I. В. Търново, 1994. [Jordan Andreev. Gorna Orjahovitza prez epochata na turskoto vladichestvo. – V: Rjahovetz (sb.), I. V. Tarnovo, 1994.]

Баласчев, Г. 1920 – Г. Баласчев. Бележки върху изкуството в българските земи през средните и по-нови векове. – Минало, III, кн. 10, част II, 1920. [G. Balashev. Belezhi vryhu izkustvoto v balgarskite zemi prez srednite i po-novi vekove. – Minalo, III, kn. 10, chast II, 1920.]

Бонева, В. 2010 – В. Бонева. Българското църковнонационално движение 1856 – 1870. В. Търново, 2010. [V. Boneva. Balgarskoto tzarkovnonatzionalno dvizhenie 1856 – 1870. V. Tarnovo, 2010.]

Вачев, Х. 1993 – Х. Вачев. Някои виждания по проблемите в една хипотеза (М. Харбова – научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград). – ИзвИМ – В. Търново, VII, 1993. [H. Vachev. Njakoi vizhdaniya po problemite v edna hipoteza (M. Harbova – nauchna hipoteza za Arbanasi (starinnoto Zagorie) kao element v struktura na staroprestolnija Tarnovgrad). – IzvIM – V. Tarnovo, VII, 1993.]

Вачев, Х. 2006 – Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006. [H. Vachev. Tzarkovniyat ansambal v Arbanasi. Varna, 2006.]

Владов, В. 2012 – В. Владов. Гръцките книги в училищната библиотека (края на XVIII – средата на XIX в.). В. Търново, 2012. [V. Vladov. Gratzkite knigi v uchilishnata biblioteka (kraya na XVIII – sredata na XIX v.). V. Tarnovo, 2012.]

Владов, В. 2012 – В. Владов. Кондиката на елинското училище в Търново (1820 – 1844). В. Търново, 2012. [V. Vladov. Kondikata na elinskoto uchilishte v Tarnovo (1820 – 1844). V. Tarnovo, 2012.]

Георгиева, Г. 2014 – Г. Георгиева. Арбанаси през XV – XIX век. Социално-икономически профил. Варна, 2014. [G. Georgieva. Arbanasi prez XV – XIX vek. Sotzialno-ikonomicheski profil. Varna, 2014.]

Гюзелев, Б. 2004 – Б. Гюзелев. Албанци в източните Балкани. София, 2004. [B. Gjuzelev. Albantzi v iztochnite Balkani. Sofiya, 2004.]

Данова, Н. 1977 – Н. Данова. Основни идейни течения в гръцкото общество до формирането на буржоазната националноосвободителна идеология. – Studia Balcanica, T. 13. [Из историята на Балканското възраждане]. София, 1977. [N. Danova. Osnovni idejni techeniya v grytzkoto obshtestvo do formiraneto na burzhoaznata natzionalnoosvoboditelna ideologija. – Studia Balcanica, T. 13. [Iz istoriyata na Balkanskoto vazrazhdane]. Sofija, 1977.]

Данова, Н. 1980 – Н. Данова. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. София, 1980. [N. Danova. Natzionalniyat varpos v gratzkite politicheski programi prez XIX vek. Sofiya, 1980.]

Данова, Н. 2000 – Н. Данова. Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX век.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Велико Търново, 2000. [N. Danova. Veliko Tarnovo prez Rannoto Vazrazhdane (XVIII – parvata chetvart na XIX vek.). – V: Istoriya na Veliko Tarnovo. T. 2. Veliko Tarnovo, 2000.]

Димитров, А. 1987 – А. Димитров. Училището, прогресът и националната революция. София, 1987. [A. Dimitrov. Uchilishteto, progresyt i natzionalnata revoljutziya. Sofiya, 1987.]

Димитров, С. 1988 – Стр. Димитров. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – ИПр, 10, 1988. [Str. Dimitrov. Buntovni dvizheniya v Tarnovsko i Iztochna Balgariya po vreme na Chiprovskoto vastanie. – IPr, 10, 1988.]

Димова, М. 2011 – М. Димова. Бележките в една рядка гръцка книга от Арбанаси – В: Факти и мистификации в старите текстове. София, 2011. [M. Dimova. Belezhkite v една ryadka gratzka kniga ot Arbanasi. – V: Fakti i mistifikatzii v starite tekstove. Sofiya, 2011.]

Калицин, М., К. Мутафова 2012 – М. Калицин, Кр. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2012. [M. Kalitzin, Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska каза. V. Tarnovo, 2012.]

Каниц, Ф. 1995 – Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. I, София, 1995. [F. Kanitz. Dunavska Bulgariya i Balkanyt. T. I, Sofiya, 1995.]

Кил, М. 2002 – М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002. [M. Kil. Izkustvo i obshtestvo v Bulgariya prez turskiya period. Sofiya, 2002.]

Кисимов, П. 1897 – П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. 1, Пловдив, 1897. [P. Kisimov. Istoricheski raboti. Moite spomeni. Ch. 1, Plovdiv, 1897.]

Кожухаров, Г. 1957 – Г. Кожухаров. Народностният произход на арбанашката къща. – ИИГА, X – XI, 1957. [G. Kozuharov. Narodnostniyat proizhod na arbanashkata kashta. – IIGA, X – XI, 1957.]

Косев, К. 1968 – К. Косев. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век. София, 1968. [K. Kosev. Za kapitalisticheskoto razvitie na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX vek. Sofiya, 1968.]

Косева, Д. 2007 – Д. Косева. Триптиси – поменици от Арбанаси. В. Търново, 2007. [D. Koseva. Triptisi – pomenitzi ot Arbanasi. V. Tarnovo, 2007.]

Костов, Д. 1959 – Д. Костов. Арбанаси. София, 1959. [D. Kostov. Arbanasi. Sofiya, 1959.]

Маслев, С. 1991 – Ст. Маслев. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII в. София, 1991. [St. Maslev. Targoviyata mezhdu balgarskite zemi i Transilvaniya prez XVI – XVII v. Sofiya, 1991.]

Миков, В. 1943 – В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, планини, реки и места. София, 1943. [V. Mikov. Proizhod i znachenie na imenata na nashite gradove, sela, planini, reki i mesta. Sofiya, 1943.]

Михов, Н. 1929 – Н. Михов. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Т. III, София, 1929. [N. Mihov. Naselenieto na Turtziya i Bylgariya prez XVIII i XIX v. T. III, Sofiya, 1929.]

Мутафов, В. 1979 – В. Мутафов. За етническият, социалният и стопанският облик на с. Арбанаси през XVII в. – ГМСБ, кн. V, 1979. [V. Mutafov. Za etnicheskaya, sotzialniya i stopanskiya oblik na s. Arbanasi prez XVII v. – GMSB, kn. V, 1979.]

Начев, В., Ферманджиев, Н. 1984 – В. Начев, Н. Ферманджиев. Писахме да се знае, преписки и летописи. София, 1984. [V. Nachev, N. Fermannzhiev. Pisahme da se znae, prepiski i letopisi. Sofiya, 1984.]

Папазов, Д. 1937 – Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – Сб. БАН. Кн. XXXI, 1937. [D. Papazov. Selo Arbanasi, lichni spomeni i sabrani dannii. – Sb. BAN. Kn. XXXI, 1937.]

Паскалева, В. 1986 – В. Паскалева. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в. София, 1986. [V. Paskaleva. Sredna Evropa i zemite po Dolniya Dunav prez XVIII – XIX v. Sofiya, 1986.]

Попгеоргиев, Й. 1903 – Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. – Пс БКД. Историко-археологически бележки, кн. XIV, 1903. [J. Popgeorgiev. Selo Arbanasi. – Ps BKD. Istoriko-arheologicheski belezhki, kn. XIV, 1903.]

Протич, А. 1922 – А. Протич. Арбанашката къща. – ГНМ, III, 1922. [A. Protich. Arbanashkata kyshta. – GNM, III, 1922.]

Рефик, А. 1938 – А. Рефик. България под турско управление. София, 1938. [A. Refik. Bylgariya pod tursko upravlenie. Sofiya, 1938.]

Русев, И. 1996 – Ив. Русев. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996. [Iv. Rusev. Firni i manifakturi v Slivensko-Kotlenskiya rajon prez Vazrazhdaneto. V. Tarnovo, 1996.]

Русев, И. 2015 – Ив. Русев. Търговската модерност на Българското възрождане като култура и практика. В. Търново, 2015. [Iv. Rusev. Targovskata modernost na Balgarskoto vazrazhdane kato kultura i praktika. V. Tarnovo, 2015.]

Садулов, А. 2000 – А. Садулов. История на Османската империя (XIV – XX в.). В. Търново, 2000. [A. Sadulov. Istoriya na Osmanskata imperiya (XIV – XX v.). V. Tarnovo, 2000.]

Славейков, П. Р. 1873 – П. Р. Славейков. България под турското господаруване и най-вече в XV и XVI век. – Читалище, III, кн. 6, 1873. [P. R. Slavejkov. Bulgariya pod turskoto gospodaruvane i naj-veche v XV i XVI vek. – Chitalishte, III, kn. 6, 1873.]

Снегаров, И. 1935 – Ив. Снегаров. Търновски митрополити в турско време. – Сп Бан, 52, София, 1935. [Iv. Snegarov. Tarnovski mitropoliti v tursko vreme. – Sp Ban, 52, Sofija, 1935.]

Снегаров, И. 1937 – Ив. Снегаров. Из арбанашките старопечатни книги в Софийската народна библиотека. – СпБАН, ИФ и ФО, 28, 1937. [Iv. Snegarov. Iz arbanashkite staropечатni knigi v Sofijskata narodna biblioteka. – SpBAN, IF i FO, 28, 1937.]

Снегаров, И. 1941 – Ив. Снегаров. Друг търновски църковен кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири) – ГСУ БФ. Т. XVIII, 1941. [Iv. Snegarov. Drug tarnovski tzarkoven kodeks (za uchilishta, enorijski tzarkvi i manastiri). – GSUBF. T. XVIII, 1941.]

Тютюнджиев, И. 1999 – Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII век. В. Търново, 1999. [Iv. Tjutjundzhiev. Tarnovskata mitropoliya prez XVII i parvata polovina na XVIII vek. V. Tynovo, 1999.]

Тютюнджиев, И. 2007 – Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV – XIX век. В. Търново, 2007. [Iv. Tjutjundzhiev. Tarnovskata mitropoliya prez XV – XIX vek. V. Tarnovo, 2007.]

Тютюнджиев, И. (под печат) – Ив. Тютюнджиев. История на българския народ XV–XVII в. В. Търново. [Iv. Tjutjundzhiev. Istoriya na balgarskiya narod XV – XVII v. V. Tarnovo. (pod pechat)]

Харбова, М. 1987 – М. Харбова. Структурният анализ при изследване на архитектурното наследство. – АТИ, 1987, кн. 1. [M. Harbova. Strukturniyat analiz pri izsledvane na arhitekturnoto nasledstvo. – ATI, 1987, kn. 1.]

Харбова, М. 1988 – М. Харбова. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград. – В: Изобразително изкуство и архитектура. Доклади на II международен конгрес по българистика, 1988, 16. [M. Harbova. Nauchna xipoteza za Arbanasi (starinnoto Zagorie) kato element v strukturata na staroprestolniya Tarnovgrad. – V: Izobrazitelno izkustvo i arhitektura. Dokladi na III mezhdunaroden kongres po balgaristika, 1988, 16.]

Харитонов, Х., Чохаджиева, Г., Ръцева, С. 2003 – Х. Харитонов, Г. Чохаджиева, С. Ръцева. Арбанаси. София, 2003. [H. Haritonov, G. Chohadzhieva, S. Ratzeva. Arbanasi. Sofiya, 2003.]

Цветкова, Б. 1966 – Б. Цветкова. Турски документи за статута на някои селища във В. Търновски окръг през XVII в. – ИзвОМ – В. Търново, кн. III, 1966. [B. Tzvetkova. Turski dokumenti za statuta na nyakoj selishta vav V. Tarnovski okrag prez XVII v. – IzvOM – V. Tarnovo, kn. III, 1966.]

Цветкова, Б. 1975 – Б. Цветкова. Френски пътеписи за Балканите XV – XVII в. София, 1975. [B. Tzvetkova. Frenski patepisi za Balkanite XV – XVII v. Sofiya, 1975.]

Изказания, ИИГА – Изказвания по докладите относно произхода, характера и развитието на Арбанашката къща. – ИИГА, кн. 10–11, 1957. [Izkazvaniya po dokladite otnosno proizhoda, haraktera i razvitiето na Arbanashkata kashta. – IIGA, kn. 10 – 11, 1957.]

Съкращения:

а.е. – архивна единица

оп. – опис

Ф. – фонд

АТИ – Архитектура – теория, история. [Arhitektura – teoriya, istoriya.]

ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България. [Godishnik na muzeite ot Severna Bulgariya.]

ГНМ – Годишник на Народния археологически музей. [Godishnik na Narodniya arheologicheski muzej.]

ГСУ БФ – Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. [Godishnik na Sofijskija universitet. Bogoslovski fakultet.]

ДТ – ВТ – Държавен архив – Велико Търново. [Darzhaven arhiv – Veliko Tarnovo.]

ИзвИМ – В. Търново – Известия на Историческия музей – Велико Търново. [Izvestiya na Istoricheskiya muzej – Veliko Tarnovo.]

ИИГА – Известия на Института за градоустройство и архитектура. [Izvestiya na Instituta za gradoustrojstvo i arhitektura.]

ИПр – Исторически преглед. [Istoricheski pregled.]

НБКМ, БИА – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив. [Natzionalna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodij”, Balgarski istoricheski arhiv.]

Пс БКД – Периодично списание на Българското книжовно дружество. [Periodichno spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo.]

СБ БАН – Сборник на Българската академия на науките. [Sbornik na Balgarskata akademiya na naukite.]